

TÖBB MINT EGY CSATA: MOHÁCS
AZ 1526. ÉVI ÜTKÖZET
A MAGYAR TUDOMÁNYOS ÉS KULTURÁLIS
EMLÉKEZETBEN

MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

Sorozatszerkesztő
Fodor Pál és Pap Norbert

TÖBB MINT EGY CSATA: MOHÁCS

AZ 1526. ÉVI ÜTKÖZET
A MAGYAR TUDOMÁNYOS ÉS KULTURÁLIS
EMLÉKEZETBEN

Szerkesztette

Fodor Pál és Varga Szabolcs

Szőts Zoltán Oszkár
közreműködésével

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest
2019

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia
Kiválósági Együttműködési Programjának
„Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” című
(az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Pécsi Tudományegyetem
együttműködésében megvalósuló) projektje keretében készült

© Szerzők, 2019

© MTA BTK, 2019

ISBN 978-963-416-183-7

ISSN 2676-895X

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

Séd Kft., MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Képszerkesztő: Kocsis Gabriella

Borító: Horváth Imre

Tipográfia: Marafkó Bence

Nyomdai munka: Séd Kft., Szekszárd

Felelős vezető: Dránovits Anna

Tartalom

FODOR PÁL – VARGA SZABOLCS	
Bevezetés	7
NEUMANN TIBOR – C. TÓTH NORBERT – PÁLOSFALVI TAMÁS	
Két évszázad a sztereotípiák fogságában. Helyzetkép a Jagelló-kor kutatásáról	11
TÓTH GERGELY	
Bűnbakképzés és propaganda. Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban (I. rész: a 16. század történetírása)	75
PAPP JÚLIA	
Az 1526. évi mohácsi csata 16–17. századi képzőművészeti recepciója	149
SZILÁGYI EMŐKE RITA	
Mohács emlékezete a magyarországi latin nyelvű levelezésekben és beszámolókból a csatát követő évtizedben	195
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	
A mohácsi csata emlékezete a 18. századi magyarországi neolatin irodalomban	209
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN	
A „mohácsi nóta” és közköltészeti rokonai a 18. században	233
CSONKI ÁRPÁD	
Étedi Sós Márton műve Mohácsról (1792)	259

KOVÁCS GÁBOR – MESTER BÉLA	
Mohács szerepe a modern magyar politikai eszmetörténetben	279
B. SZABÓ JÁNOS	
A mohácsi csata a modern kori történetírásban (historiográfiai vázlat) . . .	337
POLGÁR BALÁZS	
Az 1526. évi mohácsi csata régészete: régi eredmények és újabb kutatási perspektívák	381
POLGÁR BALÁZS	
A második mohácsi csata mítosza és valósága I.	413
TÓTH FERENC	
A második mohácsi csata mítosza és valósága II. Adalékok az 1687-es nagyharsányi csata kora újkori levéltári és könyvészeti kutatásához	445
BÉKÉSSY LILI – GUSZTIN RUDOLF – HORVÁTH PÁL – KIM KATALIN	
Zene a kulturális emlékezet szolgálatában. Magyar zeneművek a mohácsi csatáról a 19. század végéig	463
OZSVÁRT VIKTÓRIA	
Mohács és más történelmi szimbólumok megjelenési formái a 20. századi magyar zenében	507
HÓVÁRI JÁNOS	
A mohácsi csata két emlékéve: 1926 versus 1976	539
HASANOVIC-KOLUTÁ CZ ANDREA	
1526 helye és szerepe a mohácsi identitásban	563
Képjegyzék	619
Személynévmutató	627

Kovács Gábor – Mester Béla*

MOHÁCS SZEREPE A MODERN MAGYAR POLITIKAI ESZMETÖRTÉNETBEN

Tanulmányunkban a *Mohács-toposzt* úgy tárgyaljuk, mint a *kulturális emlékezet* részét, mint assmanni értelemben vett *emléknyomot*, illetve Pierre Nora terminusával *emlékezethelyet*. Annak a leírására teszünk kísérletet, hogy mit *jelentett*, mi volt a *funkciója* a Mohács-toposznak a magyar politikai eszmetörténet egyes korszakaiban, és mi tette *alkalmassá* arra, hogy folyamatosan központi szerepet töltsön be a nemzet kulturális emlékezetében, holott kimutatható, hogy ennek a szerepnek a betöltésére más alternatívák is folyamatosan jelen voltak. A következőkben először röviden tisztázzuk Assmann és Nora említett fogalmait, ami már csak azért sem kerülhető meg, mert azok az utóbbi években markánsan megjelentek a *Mohács emlékezetét* tárgyaló magyar diskurzusban is. E fogalmi és módszertani elemzés végső kérdése az lesz, hogy az említett fogalmak hogyan, milyen esetleges finomításokkal, értelmezésekkel alkalmazhatók tárgyunkra. Ezt követően a hosszú tizenkilencedik század Mohács-diskurzusának az áttekintése következik oly módon, hogy a súlypontot a reformkor képezi mint a Mohács-toposzt részletesen kidolgozó és a nemzeti emlékezet középpontjába helyező korszak, amihez képest a *kulturális emlékezet* kutatásában az előző korok anyagát csupán előzményként, a későbbiekét pedig egy már kész toposz esetleges módosulásaiként, jelentés- és funkcióváltozásaiként érdemes tárgyalni. A harmadik részben a hosszú tizenkilencedik században már aprólékosan kidolgozott Mohács-toposz első világháború utáni átértelmeződésének módozataival foglalkozunk, végezetül dolgozatunkat az ebben a korszakban indult diskurzusok második világháború utáni utóéletének vizsgálatára zárja.

I. MOHÁCS MINT EMLÉKEZETHELY ÉS/VAGY EMLÉKNYOM SAJÁTOSSÁGAI

Mohács régtől fogva a magyar kulturális emlékezet alapvető fontosságú, magától értetődő *emlékezethelyeként*, illetve *emléknyomaként* működik. Ezzel kapcsolatban

* A szerzők az MTA BTK Filozófiai Intézet tudományos főmunkatársai.

az eszmetörténész feladata annak a jól elkülöníthető lépésekben lejátszódó, hosszú időt igénylő folyamatnak a rekonstruálása, amelynek során a Mohács-toposz a magyar nemzetépítés egymást követő fázisaiban a nemzeti identitás egyik alapvető, ám koronként változó funkciójú elemévé vált. E rekonstrukció első lépéseként azt kell megvizsgálnunk, hogy az *emlékezhely*, a *kulturális emlékezet* és az *emléknyom* fogalmai, amelyekre az újabb, Mohács emlékezetéről szóló magyar szakirodalom is egyre inkább támaszkodik,¹ milyen módon alkalmazhatók tárgyunkra.

A magyar szaknyelven belül az utóbbi időben egyre inkább állandósuló *emlékezhely* szakkifejezés a Pierre Nora által bevezetett és terminussá tett neologizmus, a *lieux de mémoire* sikeres magyarítása. Nora arra az antik retorika elméletében gyakran tárgyalt szónoki gyakorlatra utal – Cicero alapján a *locus memoriae* kifejezés általa megalkotott francia változatával –, amelynek alapján a rétor vizuálisan, általa jól ismert térbeli helyekhez rendelve tárolja emlékezetében előre megformált szónoklata egyes nyelvi elemeit, érvelésének struktúráját.² Ezt az eredetileg szimpla mnemotechnikai eljárásnak tekinthető gyakorlatot vonatkoztatja azután Nora a közösségi emlékezetre, amelyet azután már nem csupán emlékezőtechnikai módszerként, hanem a kollektív identitás alapjaként tárgyal. Nora sajátlagos terminusalkotó eljárása következtében könnyű és csábító a fogalmat némileg félreértve, leszűkített jelentéssel csupán olyan *térbeli helyekre* használni, mint például jelentős történelmi események, csaták, trónra lépések és trónfosztások, forradalmak színhelyei, történelmi személyiségek szülőházai és halálának helyszínei. Az emlékezhelyek kutatásának egyik módja szerint eljáró kutató valóban azonosítja az emlékezet helyeit ezekkel a szimbolikus, némely esetben kultikus térbeli helyekkel, és feladatának csupán azt tartja, hogy feltárja ezek használatának történetét – ez sem kis munka. A kifejezés és más nyelvű megfelelői egyre jobban elterjednek a történelemtől és a kulturális emlékezetről folytatott közbeszédben, ami inkább erre az elsődleges értelemre utal. Ez talán a legfeltűnőbb Nora alapműve rövidített angol kiadásának címében, amely – bizonyára a *public realm* analógiájára – *realms of memory*-ként adja vissza a francia

-
- 1 E téren az elmúlt évek vizsgálatai közül néhány fontos eredmény a Debreceni Egyetem koordinálta kutatásokhoz kötődik. Az elméleti, módszertani jellegű eredmények összefoglalását lásd: S. Varga Pál–Karl Katschtaler–Donald E. Morse–Takács Miklós (eds.), *The Theoretical Foundations of Hungarian 'lieux de mémoire' Studies*. (Loci memoriae Hungaricae, 1.) Debrecen, 2013. Kiemelten foglalkozik a Mohács-toposszal a kutatási eredmények közlésére létrehozott könyvsorozat következő kötete: S. Varga Pál–Szárász Orsolya–Takács Miklós (szerk.), *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. (Loci memoriae Hungaricae, 2.) Debrecen, 2013. A kutatások fogalmi és módszertani kiindulópontját szimbolikusan is jelzi a *lieux de mémoire/emlékezhely* terminus a kötetcímekben, illetve Aleida és Jan Assmann írásai az első kötetben: Aleida Assmann, *The Transformative Power of Memory*. In: S. Varga et al. (eds.), *The Theoretical Foundations*, 22–35; Jan Assmann, *Communicative and Cultural Memory*. In: Uo. 36–43.
 - 2 Cicero, *De oratore*, II. 86. 354. A szakirodalomban meghonosodott *locus memoriae* kifejezés nem pontosan ebben a nyelvtani alakban szerepel a szövegben. Cicero szóhasználata egyébként már maga is a görög retorika egyik, az ő idejében már közkeletű kifejezésének, a *mnemotoposz*nak a latin nyelvű kultúrában való meghonosítása.

terminust.³ Ugyanez a tendencia figyelhető meg az ezzel párhuzamosan elterjedt angol változatokban: *place(s) of memory*, *site(s) of memory* vagy az, hogy azonosítják a régebben is használt *landmark(s)*-al, illetve a német alakokban: *Erinnerungslandschaft(en)*, *Erinnerungsort(e)*. Alapjában a magyar *emlékezhely* terminus is erre utal, azonban megfigyelhető benne a tudatos megkülönböztetés az *emlékművel* asszociált *emlékhelytől*, jelezve a szélesebb jelentésmezőt. Az eredeti latin kifejezés és szóbokra azonban még ennél is jóval szélesebb jelentésmezővel bír. Éppúgy utalhat az emlékezetnek *térben*, mint *időben* kijelölt, megjelölt tájékozódási pontjaira – például jeles dátumokra, évfordulókra –, de vonatkozhat akár gyakran idézett, a kulturális emlékezetben szimbolikus *szöveghelyekre* is. A francia történész a jelentésmező mindezen elemeit bele is értette koncepciójába, és a recepcióban is megjelenik az igény, hogy számot vessenek az emlékezhely fogalmának nem térbeli elemeivel. Ezért tulajdonítanak gyakran feltűnően nagy jelentőséget a terminus értelmezésének szakmai publikációkban, ami abban is megnyilvánul, hogy a nem francia nyelvű írásokban is gyakran megadják Nora eredeti terminusát, sőt – erre leginkább az angol nyelvű irodalomban van példa – a pontosság és egyértelműség kedvéért inkább a francia kifejezést használják anyanyelvi (angol) megfelelője helyett. Erről tanúskodik a fentebb hivatkozott angol nyelvű kötet tárgymegjelölése: *Hungarian 'lieux de mémoire' Studies*,⁴ illetve a szintén fentebb idézett magyar nyelvű kötetben S. Varga Pál előszavának megjegyzése is: „Nemcsak Nora, de az emlékezhelyek nem francia kutatói közül is többen kétségesnek találták a fogalom általánosíthatóságát, lefordíthatóságát. (Itt jegyzem meg, hogy a fogalom latin megfelelője is problematikus: kötetünk [valójában: *a könyvsorozat* M. B.] címében a *loci memoriae* kifejezés szerepel – Pierre Nora terminusának azonban mind térbeli, mind elvontabb vonatkozásai vannak, ezért a *locus* mindkét többes számú alakjának indokolt volna a használata; a pontos cím *Loca atque loci memoriae Hungaricae* volna.)”⁵

Nora kiindulópontja a *történelem* és *emlékezet* közötti különbségtétel. Teóriája szerint az emlékhelyek iránti igény akkor jelenik meg, amikor – a modernitás szükségszerű velejárójaként – az élményszerű hagyomány státusza megkérdőjeleződik. A nemzet emlékezetközösségként történő konstitúciója ennek a terméke: „Az emlékezhelyek, vagyis az olyan helyek iránti érdeklődés, ahol még megragadható és kikristályosodik az emlékezet, történelmünknek ehhez a rendkívüli pillanatához kötődik. [...] A folyamatosság érzése az emlékezhelyekbe költözött át. [...] Az emlékezet természeténél fogva sokféle és megsokszorozódó, kollektív, mégis individualizált. A történelem – épp ellenkezőleg – mindenkihez és senkihez sem tartozik, ezért lehet egyetemes. Az emlékezet a megragadható dolgokban gyökerezik, a térben, a gesztusokban, a képekben és a tárgyokban. A történelem csak időbeli folyamatokhoz, fejlődési ívekhez és a dolgok közötti

3 Pierre Nora (ed.), *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. Ford. Arthur Goldhammer; az angol kiadást szerkesztette Lawrence D. Kritzmann. Chicago, 1998. Nora az angol kiadáshoz írott előszavában maga is utal a két nyelv terminológiai eltéréseire: Pierre Nora, *From Lieux de memoire to Realms of Memory*. In: Nora (ed.), *Realms of Memory*, XV–XXIV.

4 S. Varga et al. (eds.), *The Theoretical Foundations*.

5 S. Varga et al. (eds.), *The Theoretical Foundations*, 9.

viszonyokhoz kapcsolódik. [...] Mindaz, amit ma emlékezetnek nevezünk, tulajdonképpen nem emlékezet, hanem már történelem. [...] Csakhogy ez az emlékezet kívülről közeledik felénk [...]. Az emlékezet történelemmé való átalakulása minden közösséget arra kötelezett, hogy saját történelmének újjáélesztése révén újradefiniálja identitását. [...] A nemzeti történelem ma az emlékezethelyekben ölt testet.”⁶

Jól kitapintható a fenti idézetekből, hogy Nora számára a *történelem* és az *emlékezet* megkülönböztetése az *emlékezet* fogalmának bevezetésével saját, közvetlenül a második világháború után felnövő és szocializálódó nemzedéke modernizációs élményével függ össze, ennek a problémáira kínál elsődlegesen egyfajta választ, azokra a kérdésekre, amelyeket kezdetben speciálisan francia gondoknak tekintett. (A fenti idézetekben a „történelmünk” és „nemzet” mindig magától értetődően a francia nemzetre és annak történetére utal.) Később, látva fő művének világsikerét, már egyetemesen alkalmazhatónak gondolja az eredetileg a francia történelem számára kidolgozott módszert. A munkája magyar fordításához írott előszóban így fogalmaz: „A kilencvenes évek elején – nagy meglepetésemre – azt kellett észrevennem, hogy az, amit francia sajátosságnak véltem, valójában egy sokkal általánosabb jelenség franciaországi következménye: az emlékezet mélyről feltörő és mindent magával ragadó hulláma végigsöpört az egész világon.”⁷ Ezt az *emlékezeti hullámot* felelteti meg a világtörténelmet és az egész emberiséget átható emancipációs hullámmal: „A század második felében bekövetkező nagy változások, valamint a történelmi és a politikai megrázkódtatások sajátos jellegének megfelelően az emlékezet előretörése természetesen különböző formákban jelenik meg. Nálunk [...] a vallási, társadalmi, szexuális, helyi kisebbségek teljes emancipációjához vezetett. Máshol a gyarmati létből a függetlenségbe való átmenetet segítette elő. Megint másutt, például a kelet-európai országokban, a kommunista világból a szabad világba való átmenetet. A mélyben, észrevétlenül zajló folyamatok azonban valójában semmiben sem különböztek egymástól: a történelem ismét előtérbe került, vagy talán inkább újjáéledt, mégpedig az emlékezeti tudat formájában.”⁸ Vagyis a nem sokkal korábban még francia sajátosságnak tekintett jelenségek besorolnak abba a trendbe, ahol a különböző helyeken zajló folyamatok *sem miben sem különböznek egymástól*, ezért magyarázhatók egy séma szerint: „Az emlékezet hely minden bizonnyal azért váltott ki szerte a világon nagy visszhangot, mert az emlékezeti tudat megjelenése egyetemes jelenségnek bizonyult. Ez [a ...] fogalom [...] egyszer csak, nagy meglepetésemre és öröömre, napjaink történelme megértésének egyik kiemelkedő jelentőségű eszközévé vált.”⁹ Nora mindössze másfél oldalas előszavának főntebb idézett kitételeit természetesen nem vehetjük olyan súllyal figyelembe, mint szaktanulmányainak konklúzióit,

6 Pierre Nora, *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Ford. K. Horváth Zsolt. Budapest, 2010, 13, 15, 20, 22, 32. A történelem és az emlékezet viszonyának problematikájához lásd még: Gyáni Gábor, *A történelem mint emlékezet (mű)*. Budapest, 2016, 19–35.

7 Nora, *Emlékezet és történelem*, 8.

8 Uo.

9 Uo.

két dolgot azonban semmiképpen nem hagyhatunk megjegyzés nélkül: a feszültséget a francia történelemre kidolgozott módszer és aközött, hogy azt mindenhol, minden körülmények között akadálytalanul alkalmazni lehet, és azt a nézőpontot, amely mindenekelőtt a *jelen* kulturális emlékezetének a problémáit állítja a középpontba.

Az emlékezhely-problematika lényegi eleme a kommunikatív és kulturális emlékezet közötti Jan Assmann-féle megkülönböztetés, amely a rövid távú, a közelmúltra irányuló és a hosszabb távú kulturális emlékezet közötti különbségre vonatkozik. A közelmúltat az eseményeket átélő generáció emlékezete őrzi: az egyén ebben kortársaival osztozik – ez természeténél fogva töredékes, fragmentált és szubjektív jellegű. Ennek a kortársi emlékezetnek a hatóköre csupán néhány évtized, Assmann a rómaiak *saeculum*-fogalmára utalva negyven évről beszél, rámutatva arra, hogy ennek az eleven emlékezetnek a hatósugara még az írásos társadalmakban sem terjed ki a nyolcvan évnél régebbi eseményekre. Ez alapvetően biografikus típusú emlékezés: az emlékanyagot a személyes, egyéni élet kronológiai és pszichés keretei strukturálják. A kulturális emlékezet hosszú távú és struktúráját tekintve is más. A kommunikatív emlékezet sajátosan cseppfolyós jellegű, ezzel szemben a kulturális emlékezet tárgyiasít, és – ez a vonása a későbbiekben fontos lesz számunkra – mitizáló jellegű; „a múlt szilárd pontjaira irányul. Benne sem képes megőrződni a múlt mint olyan. A múlt itt szimbolikus alakzatokká alvad, ezekbe kapaszkodik az emlékezés. [...] A mítoszok is az emlékezés alakzatai: a mítosz és a történelem közti különbség itt érvényét veszti. A kulturális emlékezet szempontjából csak az emlékezetes, nem a tényleges történelem számít. Úgy is mondhatnánk, hogy a kulturális emlékezet a tényszerű múltat emlékezetes múlttá s így mítosszá alakítja. [...] A történelem az emlékezés által válik mítosszá. Nem elvalótlanodik, hanem éppen ellenkezőleg, így válik csak valóságossá, lankadatlan normatív és formatív erővé.”¹⁰ Assmann néhány évvel később továbbfejleszti a kulturális emlékezet működésének a szerkezetét, és kidolgozza az *emlékezettörténeti* kutatások módszertanát. Az *emlékezettörténet* művelője számára nem annak az eseménynek a rekonstrukciója az elsődleges cél, *aminek* az emlékezetét kutatja, hanem annak a *funkciónak* a leírása, amelyet az adott társadalom *emlékezetgazdálkodásában* betölt mint a *közösségi identitás* fontos eleme, attól függetlenül, hogy a szóban forgó esemény a valóságban hogyan történt meg, illetve egyáltalán megtörtént-e. Assmann megfogalmazása szerint „[a]z emlékezettörténeti kutatás célja nem az, hogy a hagyomány esetleges igazságait megtudja, hanem hogy ezeket a hagyományokat magukat is a kollektív, illetőleg kulturális emlékezet jelenségeiként tanulmányozza. [...] Az emlékezettörténet feladata abban áll, hogy kielemezze a hagyomány mitikus részeit, és felfedje rejtett szándékait.”¹¹ Assmann érzékletes példája Ehnaton fáraó és Mózes alakjának összevetése: az előbbiről biztosan tudjuk, hogy történeti figura, ugyanakkor tel-

10 Jan Assmann, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, 1999, 53.

11 Jan Assmann, *Mózes, az egyiptomi. Egy emléknym megfejtése*. Ford. Gulyás Gergely. Budapest, 2003, 24–25.

jességgel hiányzik az emlékezettörténetből, míg Mózes alakja az emlékezettörténet fontos eleme, noha semmilyen bizonyosság nincsen arról, hogy valóságos történeti személyként is létezett. Az emlékezettörténet assmanni módszertanának alapfogalma az idézett művében bevezetett *emléknyom*. Amint fentebb Nora *emlékezethely* terminusával kapcsolatban már láttuk, itt is megfigyelhető a kifejezés idegen nyelvű – vagyis a szerző anyanyelvétől eltérő – használatának egyfajta bizonytalansága. Az inkább németül publikáló Assmann ezt a könyvét amerikai vendégprofesszori időszakában, angolul írta meg eredetileg,¹² és a műben több helyen hangsúlyosan utal is mondanivalója kifejtésének nehézségeire ezen a számmára idegen, bár jól beszélt nyelven.¹³ Áruklódó részlet, hogy éppen az ekkor megtalált alapfogalmat, az emléknyomot óvakodik angolul megformulálni, az csak a mű egy évvel későbbi német változatának az alcímében jelenik meg.¹⁴

Assmann koncepcióját gyakran a Nora elméletének hatástörténetét jelentő keretben tárgyalják, habár a körülbelül ugyanabba a nemzedékbe tartozó német gondolkodó elgondolását Norával nagyjából párhuzamosan dolgozta ki. Fentebb, elsőként idézett nagy hatású munkája ugyanabban az évben, 1992-ben jelent meg, mint Nora monumentális vállalkozásának utolsó kötete, első fogalmazványai azonban visszanyúlnak a nyolcvanas évek elejére, arra az időre, amikor Nora munkájának előkészületeire sor került. Assmann-nak, már csak egyiptológusi háttérének és szélesebben vett ókortudományi szakmai kapcsolatainak a következtében is, kezdettől fogva más volt a viszonya saját elgondolása egyetemes alkalmazhatóságának kérdéséhez, mint Norának. Ő eleve az egész emberiség, de legalábbis a tágabb értelemben vett nyugati civilizáció kulturális emlékezetének szerkezetét kívánta leírni, egészen az alapoknál, az írásbeli hagyomány kialakulásánál kezdve a történetet. Ezt a nagy ívű és szándékoltan egyetemes megközelítést azonban bevallottan sajátosan német nézőpontból, a *műtfeldolgozás* tapasztalatainak felhasználásával dolgozta ki, ezért (is) találta meg saját terminológiáját könnyebben, természetesebb módon németül, mint más nyelven. Az eredeti tervek szerint a *kulturális emlékezet*ről szóló munkát feleségével és gyakori szerzőtársával, Aleida Assmann-nal közösen írta volna, kitérve például a szerzőtárs kutatási témájának, a huszadik századi német emlékezettörténetnek a tapasztalataira is. Módszertani tanulságot is levonhatunk abból a fejleményből, hogy a hatalmas téma és főleg annak időhorizontja szétfeosztette, megvalósíthatatlanná tette az eredeti koncepciót. Noha mindkét szerző azóta is úgy gondolja, hogy lényegében ugyanazt a fogalmi apparátust egészen különböző helyek, korszakok és kultúrák emlékezettörténetének a vizsgálatára egyaránt alkalmazni lehet, láthatóan letettek arról, hogy eredményeiket egységes narratívában beszéljék el.

12 Assmann rendszeresen publikál ugyan angol nyelvű tanulmányokat, ezekben azonban többnyire egy már korábban részletesen kidolgozott elképzelése mellett érvel. A Mózesről szóló könyve eddig az egyetlen példa arra, hogy valamely *lényegileg új* elgondolását először angolul fejtsse ki, és ezt dolgozza át németül.

13 Jan Assmann, *Moses the Egyptian. The Memory of Egypt in Western Monotheism*. Cambridge, MA, 1997.

14 Jan Assmann, *Moses der Ägypter. Entzifferung einer Gedächtnisspur*. München–Wien, 1998.

Jan Assmann elmélete eddigi alkalmazásainak esetében megfigyelhetjük, hogy elsősorban a premodern kultúrák emlékezetalkazatainak vizsgálatában bizonyult sikeresnek, majd ezt ő maga – Egyiptom európai emlékezetének nyomát követve – kiterjesztette a kora újkorra és az újkorra,¹⁵ Aleida Assmann pedig ugyanazon módszertan alapján a második világháború utáni, elsősorban német kulturális emlékezetre.¹⁶ A módszer eddigi legfontosabb alkalmazásaiból tehát jószérivel teljesen kimarad a modern értelemben vett közép-európai nemzetek létrejöttének kora és a hosszú tizenkilencedik század, továbbá a két világháború közötti időszak emlékezetalkazatai sem kerülnek szóba, hiszen a kutatás ezzel kapcsolatos tárgya nem a korszak maga, hanem *ennek a korszaknak a későbbi emlékezete*. Az elméletalkotók érdeklődésének ezt a sajátos időhorizontját mindenképpen figyelembe kell vennünk módszertani szempontból akkor, ha éppen a hosszú tizenkilencedik században és a két világháború közötti időszakban jellemző emlékezetalkazatokat vizsgáljuk, ahol előre számíthatunk arra, hogy e korszakok kulturális emlékezete másképp működik, s szerkezete karakteresen eltér az előző és későbbi korokétól.

Nora főntebb taglalt, az *emlékezhely* fogalmán alapuló teóriájával tehát csínján kell bánni. A francia történész maga is felhívta a figyelmet azokra a problémákra, amelyek felmerülhetnek az elmélet francia és/vagy egyetemes történelemre való alkalmazása során. Ez – elméleti és módszertani tekintetben – óvatosságra kell, hogy intse a nem francia témával foglalkozó kutatót.

Mindkét korábban említett alapfogalom bevezetése, amelynek elméleti keretében *Mohács emlékezetét* egyre inkább tárgyalják a magyar tudományosságban, alapjában véve a kulturális emlékezet második világháború utáni szerkezetváltozásainak a leírására tett kísérlet, jellegzetesen a kontinentális Európa tapasztalatából kiindulva. Ez – ahogyan az hasonló esetekben lenni szokott – azokra a nagyjából párhuzamosan megjelenő francia és német interpretációkra támaszkodik, amelyek azután nemzetközi dimenzióban már mint egyetemesen érvényes és egymással is összeötvözött elméletek jelennek meg.

Mohács emlékezete emlékezetalkazatának vizsgálata azonban már előzetesen is fölvet néhány olyan sajátosságot, amely problematikusá teszi a magyar tárgy beillesztését a kínáló elméleti keretekbe. Ebben az esetben már magát az emlékezet térbeli helyét, a *csatamező* kollektív emlékezetben betöltött szerepét is igen árnyaltan közelíthetjük csak meg, hiszen a tizenkilencedik század elejének *helyi* katolikus egyházi, magát *birodalmi* keretek között pozicionáló Mohács-kultuszát egy világ és több mint egy évszázad választja el attól, hogy véglegesen és

15 Assmann emlékezetalkazatokot illető elemzési eljárásának azt a legalábbis furcsa következményét, hogy például a *természetes* és a *tételes*, kinyilatkoztatott *vallás* kettősségének toposzát az újkori német gondolkodás történetében Kant vallásfilozófiai munkásságának teljes mellőzésével írja le, részletesebben elemeztük a közelmúltban: Béla Mester, *The Concept of Religio Duplex within Today's Discourse of Globalization*. In: Anca Dobrinescu (ed.), *The Dialogue of Cultures*. Ploiești, 2015, 155–165.

16 Legutóbbi, az NDK emlékezetét is tárgyaló kutatásainak magyarul is hozzáférhető eredményeit lásd: Aleida Assmann, *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában*. *Beavatkozás*. Ford. Huszár Ágnes. Budapest, 2016.

minden elemében *nemzeti emlékezhellyé* válják. A csatamező mint *térbeli* emlékezhely, kultuszhely szerepénél, fontosságánál azonban mindig lényegesebb volt a Mohács-toposz mint a nemzeti történelem kitüntetett *időbeli pontja* az egyik oldalon, illetve éppen hogy *időtlen* jelkép- és példaszerűsége a másikon.

Ugyanakkor *Mohács emlékezete* sohasem vált tisztán a kulturális emlékezet mindentől független alakzatává, nem szakadt el teljesen a vizsgált korszakokban a *történettudományi* kutatásoktól; egy-egy új adat, legyen az újonnan előkerült írott forrás vagy ásatási eredmény, azonnal kölcsönhatásba lép a kulturális emlékezettel. A történészek mindig tisztában vannak azzal, hogy Mohácsra vonatkozó kutatási eredményeiket nem kezelhetik pusztán szaktörténeti belügyként, a kulturális emlékezet alakításának meghatározó alakjai pedig koruk lehetőségeinek keretei között odafigyelnek a képzőművészetben, szépirodalomban vagy értekező prózában megalkotott emlékezeti jelek történettudományos hitelére.¹⁷

Mohács emlékezete abban a tekintetben is egyediként kezelendő, hogy a *toposzon belül* szinte létrejötté óta problematikusnak számít tisztán nemzeti, avagy világtörténeti jelentőségének a kérdése. Sohasem született végleges döntés arról, hogy olyan szimbolikus eseményként tekintünk-e rá, melynek révén a magyarok – tragikus következményekkel bár – mégis a világtörténelem kitüntetett pontján találják magukat, vagy tisztán a mi ügyünknek, magyar nemzeti tragédiának gondoljuk. Az a hosszú idő és változatos szerepkör is óvatosságra kell, hogy intse a kutatót, amelyet *Mohács emlékezete* betöltött és betölt a magyarok identitásában a tizenkilencedik századi modern nemzetépítési folyamatoknál jóval mélyebbre, a magyar kora újkor kezdetéig nyúló gyökereivel egészen napjainkig. *Mohács emlékezetének* eddigi magyar emlékezzettörténeti kutatásai bizonyítják, hogy a kortárs magyar tudomány tisztában van a fönti nehézségekkel, azonban mégsem kíván lemondani arról, hogy a magyar kulturális emlékezet e fontos, alapvető toposzát mégis a nemzetközi tudományosságban ismert fogalomrendszer szerint írja le. Éppen ezért figyelhető meg az erről szóló publikációkban az átlagosnál nagyobb módszertani tudatosság, az elméleti kérdések tisztázásának gyakran megfigyelhető igénye, amint az kitűnik a főntebb példálózva hivatkozott néhány szakirodalmi összeállításban is.

17 A Mohács emlékezetét tárgyaló reprezentatív szöveggyűjteményekben ma is együtt található meg az ásatási eredmények, források, interpretációk, valamint a szépirodalmi és képzőművészeti műalkotások. Lásd például: Katona Tamás (szerk.), *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források, a csatahely régészeti feltárásának eredményei.* (3. bőv. kiad.) Budapest, 1987; B. Szabó János (szerk.), *Mohács.* (Nemzet és emlékezet) Budapest, 2006. A történettudományi kutatási eredmények kulturális emlékezetben betöltött szerepével számot vető történeti magatartás példájaként lásd: Farkas Gábor Farkas–Szebelédi Zsolt–Varga Bernadett (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetési.* Budapest, 2016.

II. MOHÁCS HELYE A MODERN MAGYAR KULTURÁLIS NEMZET MEGALKOTÁSÁBAN

A módszertani és elméleti alapok körbejárása után e fejezetben először a Mohács-toposz *hosszú tizenkilencedik századbeli* kialakulásával és a modern értelemben vett nemzeti identitás kialakításában betöltött szerepével foglalkozunk, a reformkorra helyezve a hangsúlyt. Első lépésként két tényezőt szükséges röviden számba venni. Az első a történelemtől, a történetiségről általában élő, a tárgyidőszak során is változó sémák, háttérelméletek szerepének tisztázása, tekintettel arra, hogy a korszak egyben a történetfilozófia, majd a szűkebb, szaktudományos értelemben vett történettudomány kialakulásának a kora is egyben. Így különösen nem mindegy, hogy a magyar kulturális nemzetépítés folyamatában a nemzet narratív identitását megfogalmazó szerzők milyen fogalmi keretben, milyen elméleti háttérrel dolgoztak, és milyen szellemi háttérrel tételeztek föl célközönségükről. Ezt követően azt is szükséges áttekintenünk, hogy melyek a Mohács-toposz értelmezésének azok az áthagyományozódott elemei a történeti csata másnapjától egészen a hosszú tizenkilencedik század kezdetéig, amelyekre *Mohács emlékezetének* modern kidolgozói támaszkodhattak. Ennek során külön oda kell figyelnünk azokra a forrásokra, amelyek az élénken folyó Mohács-diskurzus közben mint a kor szenzációszámba menő felfedezései láttak napvilágot. E lehetőség szerint rövid összefoglalások után a jelen fejezet fő témája természetesen magának a reformkori Mohács-toposznak az általános áttekintése kell, hogy legyen, illetve néhány kulcsszöveg közelebbi elemzése is szükséges. Ezután azokat a kérdéseket kívánjuk megválaszolni, hogy *Mohács emlékezete* pontosan milyen szerepet töltött be a magyar kulturális emlékezetben, mi tette alkalmassá erre a szerepre, és voltak-e, esetleg vannak-e még ma is alternatívái ennek a toposznak *mint emlékezetalakzatnak*. Végezetül röviden kitérünk *Mohács emlékezetének* 1849 utáni részleges ártértelemeződésére. A fejezetnek ebben a befejező részében annak a folyamatnak a leírása a feladat, melynek során az addigra már részletesen kidolgozott Mohács-toposz *Világos emlékezetének* alapvető értelmezősémájává válik. Itt azt kell elsősorban elemezni, hogy melyek azok az elemek, amelyek a reformkori nemzeti emlékezetnek ezt a meghatározó alakzatát már jóval a forradalom előtt alkalmassá tették az akkor még csak nem is sejtett újabb nemzeti katasztrófa értelmezési és emlékezési sémájának a szerepére. Véleményünk szerint ez az a pontja a magyar emlékeztörténetnek, amikor tartósan, talán véglegesen beépült a nemzeti identitásba a *vereség kultúrája*, azzal a következménnyel, hogy a következő nemzeti tragédia, Trianon értelmezési és emlékezeti sémájává is magától értetődő módon válik Mohács (*Világosra vetített*) emlékezete. Ez a történet azonban már a tanulmány harmadik és egyben utolsó nagy fejezetének a témája.

II. 1. Történet és történetiség a hosszú tizenkilencedik század elejének magyar kultúrájában

A vizsgált korszakban a magyar szellemi élet nem csupán a Mohács-toposz emlékezetalakzatát dolgozta ki, hanem általában ekkor alakult ki a *történetiség* fogalmára épülő tudományosság és közgondolkodás is. A kontinentális Európában a tizennyolcadik század közepétől kezdve általánossá vált, hogy a filozófiát a *filozófia történetével* együtt, arra alapozva tanították a felsőbb iskolákban.¹⁸ Rövidesen minden jelentősebb iskolamester egyik feladatává az vált, hogy filozófiatörténeti összefoglalásokat írjon, és ezeknek a bevezetőknél az esztétikai fejezeteiben hamarosan a világirodalmi példatárat is az irodalomtörténet sémájában beszélték el. Nem sokkal később kötelezővé vált a Habsburg Birodalom egyetemeinek bölcsészkarán a történettudományi kurzus teljesítése, ennek kapcsán történettudományi katedrákat alapítottak, amelyekre már vonatkozott a professzorok korábban elrendelt tankönyvírási kötelezettsége. A tudományos és a közgondolkodás történelmi léptékkal mérve rövid időn belül soha nem látott mértékben és tartósan *historista* jellegűvé vált. A hivatalos, de nem nemzeti jellegű kulturális intézményeknek ez a történeti szemléletű átalakulása szolgál (legalábbis az egyik) háttereként annak, hogy a magyar kulturális nemzetépítés is ebben a fogalomkörben kezdett gondolkodni. (Az alternatíva egyfajta szinkrón, természettudományos és gazdasági alapozású országismeret lehetett volna, a csúcspontján a korabeli értelemben vett statisztika tudományával. Ez a vonulat sem volt a korban lényegtelen és hatástalan, ám a dominancia kezdettől fogva az újabb világtrendekkel inkább egyező történeti szemléleté volt.) A történeti alapú magyar nemzeti önmeghatározás kidolgozásában alapvető szerepet kapott a Magyar Tudós Társaság, amelynek működése az azelőtti hivatalos kulturális intézményrendszer egyfajta ellenintézményeként is felfogható. Elég egy pillantást vetni akadémiánk pályakérdéseire, mindjárt feltűnik, hogy az egyes diszciplínák szakszótárainak a létrehozása után mindjárt a következő feladat szinte minden osztály számára a fontosnak érzett kérdések *történelmi alapozású* megoldási kísérlete. Például a korabeli magyar filozófiai gondolkodás színvonalát vagy a magyar urbanizáció szintjét a kor gondolkodása szerint akkor tudjuk világosan megítélni, ha rendelkezünk a magyar filozófia, illetve a magyar városok részletesen megírt történetével.¹⁹ A reformkorban és az azt követő két évtizedben lét-

18 A kor legelterjedtebb filozófiatörténetének első kiadását, amelynek különböző, többnyire rövidített változataiból fél Európában, így nálunk is, tanítottak, lásd: Johann Jakob Brucker, *Historia critica philosophiae a mundi incunabilis ad nostram usque aetatem deducta*. I–V. Lipsiae, 1742–1744.

19 A magyar filozófia történetének pályadíjnyertes elbeszélését lásd: Almási Balogh Pál, Felelete ezen kérdésre. Tudományos művelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénkbe a philosophia állapotja iránt; és tekintvén a philosophiát, miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némely nemzeteknél? In: *Philosophiai pályamunkák*. Budán, Magyar Tudós Társaság, 1835, XI–XVI; 1–211. Részletes elemzését lásd: Mester Béla, A magyar filozófiatörténet elbeszélésének megformálása az egyetemes filozófiatörténet és a kulturális nemzetépítés kontextusában. Almási Balogh Pál vállalkozása. *Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat* 16:62 (2015) 54–74. A magyar várostörténetről szóló díjnyertes dolgozatot lásd: Hetényi János, *Honi városaink befolyásáról nemzetünk' kifejlődésére és csinosulására*. (Történettudományi pályamunkák. Kiadja a Magyar

rejtek az akkor legfontosabbnak ítélt szellemi területek magyar nemzeti keretben és történeti megközelítésben megírt értelmezései. A magyar filozófiatörténetírás kezdeteiről már szóltunk, itt Almási Balogh Pál összefoglalása után a következő, sokáig meg nem haladott, bár a szerző váratlan halála következtében torzóban maradt mérőföldkő Erdélyi János munkája.²⁰ Az irodalomtörténetben a szerző életprogramjának csúcspontjaként létrejönnek Toldy Ferenc áttekintésének egymást követő változatai.²¹ A történettudományban ekkoriban napvilágot látott dolgozatokat pedig itt még vázlatosan sem lehetséges áttekinteni, ezért a későbbiekben a történészek közül csak azokat említjük meg, akik a leginkább befolyásolták a Mohács-toposz kidolgozását. Külön meg kell említeni azonban a korszak közgondolkodását nagyban befolyásoló számos magyar nyelvű történelemtankönyvet, amelyeknek nem annyira a Mohács-toposz kidolgozásában volt nélkülözhetetlen szerepük, mint inkább abban, hogy elterjesszék és lehorgonyozzák a köztudatban.²²

A főntebb emlékeztetőként felsorolt, jelentősebb történeti szellemű összefoglaló munkák a Mohács-toposz modern változata felbukkanásánál jóval későbbiek, hiszen hosszú előkészületi folyamat eredményei. Azért volt érdemes mégis először említeni ezeket, mert összefoglaló jellegükből adódóan jobban tetten érhető bennük az a történetfilozófiai szemlélet, amelyet követnek. Nagyjából négy szellemi, filozófiai szemlélet bontakozik ki a korabeli történeti művek háttereként, ezek azonban nem kizáróak, van közöttük átjárás. Később látni fogjuk, hogy a pár évtizeddel korábban megjelenő Mohács-toposz értelmezésében is ugyanezek lesznek jelen. Az első lehetőség a *nemzet csinosodásának* a skót felvilágosodás szerzőitől örökölt programja és történelemszemlélete, amely megegyeztethető Kantnak a felvilágosodás végtelen folyamatáról vallott elgondolásával, amelynek tartalma az emberiség szüntelen tökéletesedése. A másik a herderi történelemszemlélet, amely szintén az emberiség folyamatos haladását tételezi, ám e haladás egyes stációit az önálló arculatú nemzeti kultúrákban horgonyozza le. A meghatározó reformkori nemzedékre gyakorolt befolyása miatt külön kell említeni Schellinget (az ő híve volt például a főntebb említettek közül Almási Balogh Pál) és természetesen magát Hegelt. Utóbbinak azonban igazi *történeti* művet alkotó magyar híve, dacára az 1830-as, 1840-es évek magyar hegeliánus csoportjának, csak Erdélyi János személyében akadt, és ő is közismerten későn, utolsó pályaszakaszában jutott csak el a német mesterig. Ezek a történetfilozófiai keretek magyar hatástörténetükben nem kizárólagosak: az elkötelezett schel-

Tudós Társaság, 1.) Budán, 1841. Részletes elemzését lásd: Mester Béla, *Emergence of Public Philosophy in the East-Central European Urban(e) Cultures. A Hungarian Case. Filozofija – Sociologija* 29:1 (2018) 52–60.

20 Erdélyi János, *A bölcsészet Magyarországon*. In: *Uő, Filozófiai és esztétikai írásk*. Budapest, 1981, 197–295, 952–959.

21 Ennek mérvadó és részletes tárgyalását lásd: Dávidházi Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, 2004.

22 Erről a témáról lásd a következő alapvető monográfiát: Lajtai L. László, *„Magyar nemzet vagyok”. Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. (Eszmetörténeti Könyvtár, 18.) Budapest, 2013.

lingiánus Almási Balogh módszertani tekintetben is hangsúlyosan hivatkozik Hegelre (igaz, úgy, mint a legjelentékenyebb schellingiánus gondolkodóra), és az is közhelynek számít a magyar filozófiatörténeti szakirodalomban, hogy legfontosabb hegelianus gondolkodónk, Erdélyi Herderen keresztül olvassa Hegelt. A *nemzet csinosodásának* programját követő, ám a nemzeti hagyományok herderi eszmerendszerétől mentes gondolkodót is nehezen lehetne találni. Mindezek a keretként funkcionáló történetfilozófiai sémák a háttérben alapjában véve két módon befolyásolták *Mohács emlékezetének* reformkori megformálását. A *nemzet csinosodásának* folyamatoként elgondolt történelempé arra tette érzékennyé a szerzőket, hogy jelöljenek ki a történelemben olyan szimbolikus pontokat, amelyek lendületet adtak a civilizálódás folyamatának, vagy éppen megakasztották azt. A herderi gondolati háttér viszont a *sajátos nemzeti hagyományok* ápolására, illetve megkonstruálására bátorította a magyar gondolkodókat. *Mohács emlékezete* mindkét célra kiváltképpen alkalmasnak bizonyult.

A történelemfilozófiai sémák hatása mellett figyelembe kell venni azt a feladatot, amellyel a kor minden történelemmel vagy a nemzeti emlékezettel szembesülő értelmiségije találkozott. Ez azt a kívánalmat jelenti, hogy a korábban jól kidolgozott, meggyökeresedett protestáns és katolikus, illetve függetlenségpárti és aulikus történeti narratívákat lehetőség szerint egységes, modern magyar nemzeti elbeszéléssé fésüljék össze. Mind a történetfilozófiai háttér, mind a nemzeti elbeszélés megteremtésének igénye természetes módon kapcsolódott össze az akkori közélet középponti problémáival a nemzeti identitást meghatározó minden történeti toposz, így *Mohács emlékezete* kapcsán is. Ezeknek az elemeknek akkor lesz jelentőségük, amikor sor kerül a *Mohács emlékezete toposz* átöröklődött elemeinek a modern nemzeti emlékezetközösség új kívánalmai szerinti átdolgozására, ennek értelmezéséhez azonban át kell tekintenünk röviden ezeknek az örökölt toposzoknak legalább a főbb típusait.

II. 2. A Mohács-toposz örökölt elemei és a kortárs történelmi tapasztalat

A mohácsi csata történetével kapcsolatos magyar krónikairodalomban elbeszélések alapján a csata katonai lefolyása nagy vonalakban ismert volt akkor, amikor a magyar szellemi életben elkezdtek intenzíven foglalkozni Mohács emlékezetével. A különbségek az események értékelésében és értelmezésében jelentek meg. Ebben az alfejezetben egyetlen híres kora újkori vitával példázzuk, hogy milyen típusú értelmezésekkel találkozhatott a tizenkilencedik század embere a múlt örökségeként, és hogy milyen lehetőségei voltak e hagyomány saját célú felhasználására, valamint azt is bemutatjuk egy reformkori eset kapcsán, hogy egy ekkoriban újonnan előkerült, az addigiakhoz képest meglepő tartalmú történeti forrásban foglaltak hogyan épültek be a formálódó emlékezetalakzatba. Végezetül azt vizsgáljuk meg, hogy egy régi típusú, a modern kulturális nemzetépítés fogalomrendszerétől meglehetősen idegen emlékezetalakzat miként él tovább, hogyan épül be, majd olvad fel részlegesen a nemzeti kulturális emlékezetben.

Pázmány Péter és Magyarai István híres, a *romlás okairól* szóló vitájáról,²³ majd Szerémi György évtizedekkel korábbi, Buda eleste után született, a reformkor ezen éveiben ismertté váló visszatekintéséről lesz szó,²⁴ amelynek különlegességét az adja, hogy *Mohács emlékezete* ekkor amúgy is a közvélemény egyik fókuszpontja volt. Végül a csata helyszínének közelében a nemzeti diskurzus kezdetekor már létező helyi és egyházi jellegű kultuszára térünk ki.²⁵

Pázmány és Magyarai történelemértelmezési vitájának az összehasonlítása a reformkor Mohács-diskurzusával dióhéjban megmutatja azt a folyamatot, amelynek során látszólag ugyanazok a magyarázati elemek jelennek meg, az emlékezet egész alakzata azonban mégis alapvetően átalakul. Ami elsőként feltűnik, hogy a tizenhetedik századi vitázók szövegeiben, bár a mohácsi vész mint esemény kiemelt szerepet kap, még nincs meg az a magától értetődő szimbolikus jelentése, mint később: kiemelt időbeli eseménye ugyan a *sok romlásnak*, de még nem használatos metaforaként, az *országvesztés jelképeként*. Jellegzetes, hogy az írások címei *nem Mohács okainak* föltárását ígérik, mint egy modern szerző tenné körülbelül a tizenkilencedik század elejétől, habár mindketten kitérnek a csata elvesztésének konkrét okára is. Amint az ismeretes, mindkét egymással vitatkozó történelemteológiai értekezés megnevez egy általános okot az ország romlására a jogos isteni büntetés kiváltójaként, valamint egy konkrét okot a csatavesztésre, amely összefüggésben áll az általános okkal. Az okok megnevezése és általában az érvelés, gondolkodás szerkezete igen hasonló, már csak azért is, mert Pázmány műve közvetlenül reagál Magyarai értekezésére, a vétkes személyek és társadalmi hátterük megnevezése azonban ellentétes. Magyarai fő okként az ország és azon belül elsősorban az ország nagyjainak, közöttük a papságnak a feslett életmódját, valamint a protestánsok üldözését nevezi meg. Ebből a bűnös állapotból következik az a gőgös elbizakodottság, amely az örökös terméketlen tanácskozásokban, ugyanakkor a hadi felkészülés elhanyagolásában nyilvánul meg. Mindezeket az elemeket a csatavesztés közelebbi magyarázatakor Tomori alakjába sűriti, aki katolikus főpap és egyben országnagy is, fővezérként pedig az elbizakodottság mintaképeként elhamarkodottan, reménytelen hadi helyzetben rendeli el a támadást, veszedelembé taszítva ezzel mind a királyt, mind az országot. Pázmány szintén az ország bűnös állapotáért kapott isteni büntetés keretében értelmezi a történeteket, a bűn okozói és hordozói nála azonban a protestáns eretnekek. A csatavesztés konkrét okaként nála is megmarad az elhamarkodott

23 Magyarai István, *Az országokban való sok romlásnak okairól*. Budapest, 1979; Pázmány Péter, Felelet az Magyarai István sárvári prédikátornak az ország romlásá okairól írt könyvére. In: Illyés Gyula és mások (szerk.), *Pázmány Péter művei*. (Magyar Remekírók) Budapest, 1983, 7–28. Az írások először 1602-ben, illetve 1603-ban jelentek meg.

24 Szerémi György, *Magyarország romlásáról*. Budapest, 1961. A szöveg 1545 körül keletkezett, reformkori fellelésének és közzétételének történetét lásd: Csorba Dávid, Az Angyalok kápolnája mint emlékezeti hely. In: S. Varga–Szárász–Takács (szerk.), *A magyar emlékezhelyek*, 387–396, különösen 390–391. A történetírói kánon 16. századi alakulására lásd Tóth Gergely e kötetben található írását.

25 Ennek egyik újabb elemzését lásd: Brigovác László, Intések az utókornak – Mohács hagyatéka reformkori szentbeszédekben. In: S. Varga–Szárász–Takács (szerk.), *A magyar emlékezhelyek*, 250–258.

magyar támadás, amelyet azonban az ő elbeszélése szerint nem Tomori rendel el fővezérként, hanem a fegyelmetlen, magukon uralkodni nem tudó közvitézek kényszerítik ki. A meggondolatlan támadás az országnagyok politikai-katonai hibája helyett így mintegy az egész nemzet jellemhibájának egyik megnyilvánulásává válik, a tizenkilencedik századi *szalmaláng-toposz* egyik előzményévé. Azt sem tarthatjuk valószínűtlennek, hogy a *közvitéz*ekbe saját korának végvári katonaságát vetítette vissza, amely réteg különösen fogékonynak bizonyult a reformációra.

Mindebből a közös rugóra járó, de más bűnösök megnevezéséhez vezető történelemértelmezési keretből a tizenkilencedik század embere számára a következő elemek lesznek a megfelelő átértelmezés után hasznosíthatók: az elbeszélések felekezeti keretét nemzeti kerettel kell mindenekelőtt fölváltani, és a közvetlen isteni büntetés eszméjét is föl kell váltani a történelem valamely törvényszerűségével. Az ország általános erkölcsi állapota, az egyet nem értés és a közös cselekvésre való képtelenség leírása megmarad, ám eloldódik a vallási különbözőségtől, ami az eredeti magját képezte. Ehelyett egyre inkább visszavetítik a tizenhatodik századba saját koruk reformeszméjét az egyes *társadalmi csoportok* utilitarista érdekegyeztetési és érdekegyesítési programjával. Nem annyira a felekezeteknek és az egyes országnagyoknak kell tehát már ebben az értelmezésben valamiféle erkölcsileg és vallásilag alátámasztott keresztényi megbékélést létrehozniuk egymás között, hanem a nemzet rendjeinek, társadalmi rétegeinek kellene a sikeres együttműködést lehetővé tevő, kölcsönös érdekeken alapuló megegyezést, mintegy új társadalmi szerződést létrehozniuk. Ez a megfontolás lesz többek között később 1514 újraértelmezésének és Moháccsal összekapcsolásának alapja; eszerint 1514-ben hosszú időre megszűnt a nemesség és a parasztság érdekegyeztetésének a lehetősége, ami meggátolta a török elleni hatékony fellépést. (Elég ezzel kapcsolatban Eötvös József regényére utalni.) E történeti diskurzus mögött mindig kitapinthatóak a parasztságra vonatkozó korabeli reformpolitika aktuális történései, az ezzel kapcsolatos mindenkori politikai napirend.

Szerémi György írása itt annak példaként fontos a számunkra, hogy miként kezeli a Mohács emlékezetéről szóló reformkori diskurzus azokat a történelmi adatokat, amelyeket az ugyanebben az időben szaktudománnyá válni kezdő történettudomány szolgáltat. Szerémi szövegét már az akadémia szervezte tudományosság keretében találták meg, első részletét is akadémiai folyóiratban közölte felfedezője.²⁶ A közölt részlet abból a Szerémi írásához csatolt függelékből származik, amely a király halálának alternatív elbeszélését tartalmazza. E verzió szerint a menekülő királyt az egyik fővezér, Szapolyai György ölte meg, majd a közben megérkező Tomori bosszulta meg, őt viszont levágták Szapolyai katonái, akiket viszont Tomori vitézei mészároltak le, a kölcsönös megtorlásban pedig több ember esett el, mint a tulajdonképpeni mohácsi csatában a törökök kezétől. A szövegközlést több, ma már nehezen rekonstruálható helyi ásatási

26 Gévay Antal, II. Lajos király' halála. Egy kortárs' eltérő előadása. *Tudománytár (Értekezések)* 8 (1840) 167–175.

kísérlet követte a mészárlás feltételezett helyszínén, Dunaszekcső középkori eredetű temploma mellett, amelyekről, ha nem is részletesen és napra készen, de a korabeli sajtó igyekezett tájékoztatni az érdeklődő közvéleményt.

Témánk szempontjából azért érdekesek a történetek, mert példájukon bemutatatható a reformkori *történettudomány* és *emlékeztörténet* kölcsönhatásának szerkezete. Az új tudományos eredményből, az újonnan előkerült forrás közreadásából éppen az a részlet lesz érdekes, amely addig nem ismert módon beszéli el a király halálát, ám közben éppen a széthúzás és az együttes cselekvésre képesség addig is meglévő, domináns toposzát fokozza tovább extrém módon, a polgárháború, a testvérharc és a királygyilkosság motívumait felhasználva. Az újonnan megismert elbeszélés tehát *emlékezetalakzatként* esélyes lehetett volna arra, hogy lehorgonyozzák a magyar kollektív emlékezetben. Ugyanakkor viszont ebben az időben ez már ilyen módon mégsem működik. Lehetséges, hogy a szöveg korábbi fölfedezése esetén a történet akadálytalanul a *kulturális emlékezet* részévé vált volna, mint a *magyar széthúzás* különösen véres és érzékletes jelképe; az 1840-es évekre azonban, úgy tűnik, hogy a jól használható elbeszéléstől már azt is megkövetelte mind a kulturális emlékezetet formáló elit, mind a közvélemény, hogy a tetszetős narratíva mögött történettudományi hitelesség is legyen. (A főntebb idézett reformkori szöveggözlés is azzal a szerkesztői megjegyzéssel jelent meg, hogy a forrás által elbeszélte történet nemcsak az addigi tudással, hanem *valószínűleg az igazsággal is ellentétes.*) Egy másik valószínű oka annak, hogy ez a történet háttérben maradt, és csak helyi hagyományként, illetve szubkulturális jelenségként maradt fenn a magyar kollektív emlékezetben, az, hogy mire az alapjául szolgáló szöveg nyilvánosságra került, addigra a király alakjának értékelése is jelentősen átalakult a magyar emlékeztörténetben. Míg korábban jellemének, a honvédelemben és az ország vezetésében elkövetett mulasztásainak a megítélése legalábbis ingadozott, változékony volt, és konkrétan a csatavesztéssel összefüggésben is fölmerült személyes hadvezéri felelőssége, a reformkor végére már az országáért meghaló *mártír* alakja válik dominánssá, aki ugyan nem csupán a török, hanem az országnagyok felelőtlenségének az áldozata is, de nem azon a direkt módon, hogy saját alattvalói gyilkolnák meg.

Mohács *helyi* gyökerű, a *katolikus* vallásgyakorlathoz kötött hagyománya ambivalens viszonyban van Mohács reformkorban kialakult nemzeti emlékezetével. A korabeli sajtó és a személyes beszámolók pozitívan értékelik, hogy Király József pécsi püspök kezdeményezésére és alapítványi támogatásával 1817-től kezdve rendszeresen megemlékeznek a csata évfordulójáról Mohácson, közel a feltételezett csatamezőhöz. A pécsi püspöki palotában kidolgozott, a maga logikája szerint átgondolt emlékezetalakzat azonban távlatilag mégis alkalmatlannak bizonyult arra, hogy különösebben fontos szerepet játsszon a magyar emlékeztörténetben. A helyi katolikus Mohács-kultusz egyik legfontosabb előkészítője az a Dorffmaister-csatakép, amit Esterházy László rendelt meg a pécsi püspöki palotába. Ez azonban a *második*, 1687-es mohácsi (vagy nagyharsányi),

a törökök vereségével záruló ütközetet ábrázolja, mint egyfajta elégtételt.²⁷ Ez a csata azonban sem történeti, sem emlékeztörténeti szerepénél fogva nem bizonyult alkalmasnak arra, hogy a magyar kulturális emlékezet jelentős elemévé váljon. Hadtörténeti, stratégiai jelentőségét nem lehet összemérni az első mohácsi csatáéval, az emlékeztörténetben pedig a török kiűzésének szimbolikus eseményévé Buda visszavétele vált, aminek e szerepkörben a török elleni háború egyetlen eseménye sem lehet reális alternatívája. Ezenfelül itt a török elleni harc és győzelem nem annyira nemzeti, mint dinasztikus ügyként, a Habsburg-ház diadalaként jelenik meg. Így a két mohácsi csatát egymás segítségével felidéző emlékezetalkizat, amellet, hogy szemléletében nyíltan katolikus és aulikus volt, megmaradt helyi jelentőségűnek.

Ezt az emlékeztörténeti hagyományt viszi tovább némileg más formában az emlékezeti gyakorlat, amit a főntebb említett püspöki alapítvány támogatott. Ennek középpontjában az elesettekért évente bemutatott, évfordulós katolikus emlékmisék álltak. A magyar, horvát és német nyelvű prédikációkkal párosított latin mise nyelvi kifejeződése és a beszédek inkább dinasztiaiban és birodalomban, mint nemzetben és országban gondolkodó tartalma furcsa módon inkább a regionális kulturális emlékezet számára feleltek meg. A beszédek nyomtatott formában ugyan ismertek lettek a formálódó nemzeti kultúra nyilvánosságában,²⁸ és némileg eloldódnak helyi kötődéseiktől is,²⁹ de Mohács ekkorra már jól kidolgozott nemzeti emlékalakzatában csak a pozitív említések szintjén tudták megtalálni a helyüket, tartalmukkal, emlékezési mintázatukkal és fogalmi keretekkel a nemzeti emlékeztörténet már kevésbé tudott kezdeni valamit.

A filozófiatörténeti értelmezői sémák és az előző korok Mohács-diskursusának örökölt elemei mellett a Mohács-toposz alakulását jelentősen befolyásolta a világtörténelem és a nemzeti történelem, illetve az emberiség és a magyar nemzet emlékeztörténetének tudatos egybevetését illető kíváncsi. Ez *Mohács emlékeztetének* esetében is egy alapvető történelmi tapasztalatból ered: az idősebb nemzedék számára a napóleoni háborúk testközelből megélt tapasztalata, a fiatalabbak számára ugyanezeknek a háborúknak az emlékezete, állandó történelmi viszonyítási pontként való megjelenése. Egész Európa számára alapélménynek számított a *világtörténelem személyes* megtapasztalása. Mint ismert, ez volt az origója Hegel történetfilozófiájának is. *Ehhez képest* kellett a kor szélesebb kitekintésű,

27 A mohácsi csata korai képzőművészeti ábrázolásainak ikonográfiájáról lásd: Veszprémi Nóra, *A magyar történeti festészet kezdetei? (A mohácsi csata képi ábrázolásai a 18. század végén és a 19. század elején)*. In: S. Varga–Száz–Takács (szerk.), *A magyar emlékeztéthelyek*, 261–273. Lásd még Papp Júlia művészettörténész e kötetben található tanulmányát.

28 Lásd például: *Kövéér János Veszprém megyei törsi plebanus által Mohács' véres mezején tartott egyházi beszéd*. 2d. kiadás. Budán, 1838. Látható a könyvészeti adatokból, hogy a szóban forgó regionális kultusz e szövegét országos kiadó adta ki, és igény mutatkozott második kiadására is.

29 Lásd például: *Egyházi gyászbeszéd, melyet a' mohácsi vérmezőn, ama' szerencsétlen Lajos-csata' napján (aug. 29.) mondott Csajághy Károly. A' bajai tüzkárosultak' segedelmezésére*. Pesten, 1840. Ez a beszéd már a korábbi hasonló mohácsi nyomtatott szónoklatok sikerére alapozva jelenik meg az országos nyilvánosságot megcélzó kiadványként, Pesten, segítséget kérve egy harmadik földrajzi hely, Baja természeti katasztrófa sújtotta lakosainak.

igényesebb gondolkodóinak megindokolniuk, hogy mi lehet a jelentősége a magyar történelem bármely, bármilyen mértékben kitüntetett eseményének. Ez az alapja a mai olvasó számára némileg meglepő módon, ám elég gyakran fölbukkanó szöveghelyeknek, amelyekben a reformkori gondolkodó a mohácsi csatáról a *waterlooir*a, illetve a *waterlooiról* a mohácsi csatára asszociál, összevetve a kettő jelentőségét és emlékezetét.

II. 3. A Mohács-toposz jellegzetességei a reformkori irodalomban és gondolkodásban

Mohács reformkori emlékezetének vizsgálatakor első lépésben abból a művelődéstörténeti körülményből célszerű kiindulni, hogy ez volt a magyar kultúra első olyan időszaka, amelyben a közbeszédet az időszaki sajtó dominálta, ugyanakkor a mából nézve a korabeli szűkös lapengedélyezési és cenzurális szabályok következtében a magyar sajtó még viszonylag kezelhető, áttekinthető szövegkorpuszt nyújt. Ennek vizsgálatakor nem ragaszkodtunk szigorúan a reformkor szimbolikus kezdődátumához, így figyelembe vettük a reformkorban is jelentős folyóiratok 1825 előtti évfolyamainak anyagát is. A Világos után indított folyóiratok, így például az *Uj Magyar Muzeum* anyagának a vizsgálatára azonban e kutatás keretei között már nem tudtunk sort keríteni. Igyekeztünk figyelembe venni a kor mérvadó tudományos, irodalmi és kulturális sajtóját, a napilapokra, a politikai sajtóra és a korban népszerű, fontos kulturális tartalmakat is közlő divatlapok vizsgálatára azonban már nem tudtunk kitérni. Jellege, tartalma miatt önálló periodikumként kezeltük viszont a *Hasznos Mulatságokat*, amely formai szempontból csupán egy napilap kulturális melléklete volt. (Ebben jelent meg például Kemény Zsigmond Mohács-esszéjének másodközlése az erdélyiek után a magyarországi olvasók számára.) Terjedelmi okokból nem tudtunk kitérni a Magyarországon nem magyar nyelven megjelent sajtó áttekintésére sem, így elemzésünk csupán egyetlen, budai német lapban megjelent írást érint majd a rá adott magyar nyelvű reakció kapcsán.

A következő lapok alább jelzett évfolyamainak anyagát tekintettük át és elemeztük: *Athenaeum* 1837–1843, *Aurora – Hazai almanach* 1822–1837 (Kisfaludi Károly évkönyve az úgynevezett *Aurora-pör* idején párhuzamos változatokban jelent meg Bajza József és Szemere Pál szerkesztésében 1834–1835 között; mindkettő anyagát figyelembe vettük), *Élet és Literatúra* 1826–1827, *Muzáron – Élet és Literatúra* 1829, 1833, *Felső Magyar Országi Minerva* 1825–1836, *Figyelmező* 1837–1840, *Tudományos Gyűjtemény* 1817–1841, *Tudománytár (Értekezések)* 1834–1844, *Hasznos Mulatságok* 1817–1840, *Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 1821–1827, *Koszorú. Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 1828–1840.

A fent leírt korpuszban a Mohács kifejezés különböző összetételei 425 ízben fordultak elő, igen változatos formákban és szövegösszefüggésekben. Ezek közül 420 esetben utalnak valamilyen módon a mohácsi vészre, a maradék ötben a reformkori Mohács mezőváros földrajzi, népesedési és gazdasági adatai kerülnek elő különböző statisztikai összefoglalók részeként, de három esetben itt is

valamilyen emlékeztető jelzőt fűz a közlemény a helynévhez: „*a gyászos emlékü Mohács mellett*” vagy más, hasonló értelmű kitélt. Csak a száraz, listaszerű adatfelsorolásokban fordul elő a *Mohács* helynév a *mohácsi vészre* való bármiféle utalás nélkül, az egész szövegtörzshez mindössze két ízben. A számos előfordulás között persze viszonylag ritka a mohácsi csatát közvetlenül elbeszélő szépirodalmi, rá vonatkozó tudományos vagy történelmi tanulságait, szerepét elemző, összefüggő értekező prózai szöveg. Ezek közül a legfontosabbakra, leginkább jellemzőkre később külön is kitérünk. A mohácsi emlékezetalkázat genezisének a vizsgálata során azonban fontos az esetleges, futólagos említések tipizálása is, hiszen az olyan apróságok is a közgondolkodás korabeli állapotát megvilágító adatok lehetnek, hogy a *Hasznos Mulatságok* minden lapszámának végén rendszeresen közölt szőrejtvények közül két, időben egymástól nem távol megjelentnek is *Mohács* a megfejtése, egy harmadikban pedig a megfejtés egyik lépéséhez vezető útmutatásként szerepel.

A mellékesnek tetsző, de jelentéssel telített említések vizsgálata során elsőként két jellemző mintázat tűnik föl: *Mohács történelmi példázatként és egyedi eseményként*, egyben korszakhatárként értelmezése, melyek közül időben az előbbi-től haladunk a második dominanciájának az irányába. *Mohács* emlékezetének az átalakulása egyaránt jellemző a szépirodalmi szövegekre és az értekező prózára. Arról a változásról van szó, amelynek az elején *Mohács*, bár már jelképként szerepel, még csak egyike a példálózva felsorolt történelmi sorscsapásoknak, tragédiáknak, amelyeknek nem is feltétlenül mindegyike része a magyar történelemnek. Látszólag ugyanez a toposz jelenik majd meg az átalakulás végpontján úgy, mint a történelmünk további menetét hosszú időre meghatározó, a magyar történelmet az egymástól élesen elkülöníthető *Mohács* előtti és utáni korra osztó tragikus esemény, a magyar történelemben minden korábbinak a következménye és egyben minden későbbinek az oka.

Lássunk mindkét mintázatra néhány jellemző példát. *Mohács példázatként* tárgyalása olyan alkotásokban is megjelenik, amelyek saját célkitűzésük és címük szerint *Mohács* egyediségét hangsúlyozzák. Ilyen például Rákosi Székely Sándor eposz-kísérlete.³⁰ A mű középpontjában ugyan a csatának és előkészületeinek hagyományos eposzi eszközökkel történő leírása áll – seregszemlék, égi és földi tanácskozások –, az elbeszélés mégis inkább arra törekszik, hogy *Mohácsot* beillesse az ismert történelmi példatárba, amelynek Várna, Buda eleste ugyanúgy a részei, mint a magyar történelmen kívüli Kanna.³¹ Ezt erősíti föl annak a hangsúlyozása, hogy *Mohácsot* az egész magyar történelem hadi dicsőségéhez képest kell értékelni, ábrázolni. A szerző explicit módon is kifejtett poétikai, egyszerűen emlékeztetőtörténelmi dilemmája, hogy miért kell egyáltalán *Mohácsot* is megénekelni a nándorfehérvári diadal és a szigeti veszedelem mellett, mutatja,

30 Rákosi Székely Sándor, *Mohács*. Hősi költemény. Négy énekben. *Koszorú. Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 8 (1828) 33–55. A mű ugyan befejezett, ám a témája okán a nemzeti nagy eposz szerepére pályázó, ugyanakkor mindössze 22 oldalas költemény mégis inkább csak kísérletnek tekinthető, mintsem megvalósított eposznak. A műről lásd Csonki Árpád e kötetben közölt tanulmányát.

31 A cannae-i csatát emlegetik így gyakran korabeli magyar nyelven.

hogy a korban mennyire tudatában voltak annak, hogy a Mohács-toposznak a magyar emlékeztörténetben léteznek alternatívái, és hogy az alternatívák közötti választás a magyar kulturális emlékezetet hivatásszerűen formáló elit döntésén múlik. Mohács az alternatívák közül kiemelésének szándéka azonban inkább odavezet, hogy az alternatívák sorozata, beleértve Mohácsot, egyenrangú, tetszés szerint felhasználható történelmi esetek példatáraként jelenik meg. Mohács, Buda eleste és a muhi csata emlékét kapcsolja össze az ebbe a csoportba tartozó egyik jellemző költemény,³² a másik pedig Mohácsot és Buda elestét.³³ Ezt a típust képviseli (ekkor még) Kölcsey Ferenc is, a várnai és a mohácsi csatát párhuzamba állító rövid versével.³⁴ Már ebben a régebbi korok emlékezet-alakzatait továbbörzítő típusban is alapvető a belső megosztottság, viszálykodás, valamint az elhamarkodottság és elbizakodottság mint a történelmi katasztrófák oka, illetve a nemzethalál utáni újjászületés képe mint reménység.³⁵

A Mohácsot egyedi eseményként és korszakhatárként, egyszerűen *sorsfordulóként* megjelenítő emlékezetalakzat szépirodalmi példáinak áttekintésében feltűnő, hogy milyen kevés közöttük a magának a csatának az elbeszélésére tett kísérlet, és ezek sem válnak az irodalmi kánon részévé. Korai példaként említhető Virág Benedek II. Lajost sirató munkája,³⁶ és a későbbiekben is csak egy másik királysirató sorolható még ide.³⁷ Jóval jellemzőbb az az eljárás, amely nem a történelmi eseményt, hanem már eleve a *Mohácsra emlékezést* teszi meg a vers témájává.³⁸ A radikális emlékeztörténelmi fordulatot is a klasszikusok e szellemben, a háromszázadik évfordulóra vagy az ezt követő néhány évben írott, hatásukban

32 Teleki D., A' vándor. *Koszorú. Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 20 (1840) 145–149. (A reformkori sajtóból vett példákat mindig a szerzői névváltozattal adjuk meg, amely az eredeti megjelenési helyen szerepel, beleértve a korabeli írásmódot és a rövidítéseket, illetve a keresztnévnek a korban gyakori elhagyását is.)

33 Belitz [Beliczay] Jónás, Hunnia (A' Mohácsi hadveszély után. 1526.) *Koszorú. Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 17 (1837) 9–10.

34 Kölcsey, Hazafiúság. *Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 1 (1821) 6–7.

35 Lásd például: „Árva magyar nép! kit nemzetnek mondani félek, / mert az erőt illet, de te gyöngye vagy és megoszolva.” Teleki, A' vándor, 147; Rákosi Székely Mohácsa Tomorit hibáztatja a meg gondolatlan támadás elrendelőjeként. Kölcsey így fogalmaz: „Ledőlt Országok hamvain / Egy szép hon támad-fel, / Melly lelket tölt, melly szívet ráz /Neve zengéseivel.” Kölcsey, Hazafiúság, 7.

36 Virág Benedek, Emlékeztető versezet. Delinger Jánosnak. *Hasznos Multságok* 5:1 (1821) 42. 321–323. A szerző itt barátját és költőtársát, Delinger János érdi plébánost szólítja föl a közös költői emlékezésre annak a hagyománynak a felelevenítése kapcsán, hogy II. Lajos, útban Mohács felé, először egy érdi nemesembernél szállt meg.

37 Borkúti, Lajos király. *Athenaeum* 1:2 (1837) 8. 62–63.

38 Néhány kevésbé ismert példa: Debreczeni Bárány Ágoston, Az 1526-dik Mohácsi-vésznek, 3-dik Századi gyász- emléke. *Felső Magyar Országai Minerva* 2:3 (1826) 635–638. A versezet figyelemreméltóan vonatkoztatja egymásra a nemzet mint politikai test ismert metaforáját és a nemzethalál képét: *nemzeti testhalomról, nemzeti vérhalomról* beszél, párhuzamba állítva az egyes vezeték testét és a nemzettestet ért csapásokat. Mező-Madarassi Szalay Antal, A' Mohácsi Sírhalom. *Felső Magyar Országai Minerva* 4:10 (1828) 1924–1928; N. N., Mohács. *Hasznos Multságok* 1 (1833) 20. 153 (név nélkül megjelent epigramma); B., Álom. Kis. Asszony Hava 29-én virradóra. *Koszorú. Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 18 (1838) 12–13 (itt is a visszavonás, civódás képei dominálnak).

egymást erősítő és inspiráló versei jelentik.³⁹ Ezek között is Kisfaludy Károly *Mohács-elégiája* bizonyult a magyar kulturális emlékezet igazi mérföldkövének, ahol végleg rögzültek *Mohács emlékezetének* alapelemei: nemzethalál és nemzeti feltámadás, illetve a meggondolatlan harci kedv okozta vereség, amely Tomori alakjában ölt testet. A költeménynek a magyar klasszikusok sorába illeszkedő kanonizálódása a mából visszatekintve magától értetődő, de kortárs recepciójának jelentőségét is megítélhetjük már abból is, hogy a belőle vett idézet a vers megjelenésének évétől a *Felső Magyar Országai Minerva* szerkesztői programra utaló mottója lesz: „Él Magyar, áll Buda még!”; voltaképpen ennek révén válik szállóigévé.

Kevésbé elemezte eddig a szakirodalom azt a folyamatot, amelynek során a történelmi tárgyú, ám nem közvetlenül Mohácsról szóló versben és prózában megszaporodnak a hangsúlyos utalások Mohácsra, ami azzal a következménnyel jár, hogy a magyar kulturális emlékezetben végleg megszilárdítják Mohácsnak mint korszakhatárnak, más eseményekkel nehezen összevethető jelentőségű sorsfordulónak a szerepét.⁴⁰

39 Kisfaludy Károly, Mohács. Elegia. *Aurora – Hazai almanach* 4 (1825) 81–84; Bajza József, A' mohácsi nap' harmadik századán. 1826, Augusztus' 29. *Aurora – Hazai almanach* 6 (1827) 341–343. Népdalok I. Mohácsi dal. *Aurora – Hazai almanach* 9 (1830) 124–125 (a verset a későbbi szakirodalomban Kisfaludy Károly műveként tárgyalják); Vörösmarty, Mohács. *Aurora – Hazai almanach* 10 (1831) 228.

40 Lásd például: Garay János, Két leány. Románcz. *Athenaeum* 6:1 (1842) 14. 215–216. (A szeretteiket a csatában elvesztő hátramaradottokról.) Kisfaludy Sándor, Dobozy Mihály, és hitvese. (Rege a' magyar Előidőből.) *Aurora – Hazai almanach* 1 (1822) 23–34; Horváth Endre, Gritti Lajos (1534). *Aurora – Hazai almanach* 2 (1823) 135–148. (Mohács után idegen származású kalandorok kezére kerül az ország.) Horváth Endre, Enyingi Török Bálint feleségének. A' Stambuli hét toronybul Torbágyra. *Aurora – Hazai almanach* 3 (1824) 153–168; Vörösmarty, Cserhalom. *Aurora – Hazai almanach* 5 (1826) 141–172; Kiss Károly, Sölymos Dezső. *Aurora – Hazai almanach* 6 (1827) 93–111; Kiss Károly, Hollókő. *Aurora – Hazai almanach* 6 (1827) 267–282. (Az első történelmi novella a parasztháború idején játszódik, a narrátor viszont a Mohács utáni időkből visszatekintve értékeli a történeteket, a második történet Mohács utáni.) Horváth Endre, A' sziszeki győzedelem (1593). *Aurora – Hazai almanach* 6 (1827) 1–35. (Az ábrázolt hadi eseményeket úgy mutatja be, mint amelyeknek tétje Mohács megismétlődése vagy az érte vett reváns lehetősége.) Kiss Károly, A' kibujdosott magyar Lengyelországban. *Aurora – Hazai almanach* 9 (1830) 303–336. (A Mohács után Lengyelországba menekült főszeplő kívülről, időbeli és térbeli távlatból tekint vissza az eseményekre.) Bajza, A' visszatért. *Aurora – Hazai almanach* [a Bajza József szerkesztette változat] 13:1 (1834) 170–171; Kelemen János, Pannónia' sorsa 1521–1526. *Felső Magyar Országai Minerva* 2 (1826) 679–680; Kún B., Két vándor. *Koszorú. Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 19 (1839) 111–112. (A két vándor a férjét sirató asszony és az apját sirató fiú. Itt is a nemzethalál és a haza érdekében továbbélés gondolata a fő motívum „e' vérmezőn, / Hol egy nép' sírja áll”, uo. 112.) Salatz Lajos, A' viszonzlás töre. (Rege a' Múltból.) *Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 7 (1827) 149–155. (Mohács után játszódó tragikus szerelmi történet.) Németh József, Kőszeg. Rege a' magyar előidőből. *Koszorú. Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 8 (1828) 145–160. (A szerző korán elhunyt pesti papnövendék, a vers posztumusz közlés. Itt is a nemzetest harca és a nemzeti civakodás motívuma áll a középpontban: „Harcokban kélt Nemzetest”, uo. 145. „Csak Hazánk' szeretetének / Égjen bennünk szikrája, / A' szakadás' vak dühének / Ne lángoljon fáklója”, uo. 160.) Paczek József, Endre. *Koszorú. Szép-Literatúrai*

A korabeli történettudomány elsősorban forráskiadásokkal és a csatavesztés konkrét katonai és politikai okairól szóló értekezésekkel járult hozzá Mohács nemzeti emlékezetbeli lehorgonyzásához.⁴¹ A történettudomány szerepének taglalása során kell kitérnünk arra is, hogy a korban, mint azt fentebb már érintettük, megszaporodnak a történeti összefoglaló munkák mind Magyarországról általában, mind a magyar művelődés sajátos területeiről, például a magyar filozófia vagy a magyar városok történetéről. Ezekben a munkákban egyre inkább magától értetődővé válik, hogy Mohácsot korszakhatárként kezelik azokban az esetekben is, amikor a tárgyalt anyag logikájából ez nem feltétlenül következne. (A magyar filozófia történetében például a Mátyás korabeli neoplatonizmussal zárulhatna, illetve a tizenhetedik századi magyar kartéziánusokkal kezdődhetne egy-egy nagyobb korszak, tehát jóval Mohács előtt, illetve után. Ha tágabban vesszük a magyar gondolkodás történetét, és a vallástörténetet is beleértjük, akkor pedig szembesülünk azzal, hogy a reformáció kezdetei sem esnek pontosan egybe Moháccsal.) Különösen a művelődéstörténeti érdeklődésű munkák elbeszélésében érezhető gyakran egyfajta törés és értékelési bizonytalanság: a politikatörténeti dominanciájú köztörténetekből átveszik Mohácsot mint alapvető korszakhatárt, mai terminológiával a magyarországi középkort és a magyarországi kora újkort elválasztó eseményt, ennek következtében viszont kérdéses lesz a nemzeti tragédia és a nemzeti művelődés azt követő nagyívű sikertörténetének egymáshoz képesti viszonya. A feszültséget a szerzők vagy megkerülik, szárazon leírva az egymást követő korszakok jellemzőit, kerülve azt, hogy utaljanak az oksági viszonyokra, vagy retorikailag próbálják megoldani a problémát a katonai-politikai katasztrófa és a szellemi újjászületés képeinek ellentétét felmutatva. Arra, hogy a problémát a kortársak is érzékelték, elég itt példaként a fentebb már hivatkozott Almási Balogh Pál magyar filozófiatörténeti munkájának részletes bírálatát említeni. Ennek szerzője egyebek közt azt kifogásolja, hogy Almási Balogh a magyar nyelvű irodalom és a magyar iskolai hálózat tizenhatodik század első harmada utáni felvirágzását úgy tárgyalja, mint a mohácsi vész utáni korszak jellemzőjét, és egy szóval sem reflektál arra az ellentmondásra, hogy egy nemzeti katasztrófa után, sőt esetleg annak következtében hogyan lehetséges kulturális felvirágzás.⁴²

Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez 12 (1832) 20–24. (Mohács utáni magyar hadifogoly-szökési és hazatalálási történet.)

- 41 Néhány jellemző példa Gévay Antal fentebb már említett szövegközlésén túl: Báró Mednyánszky, Drágffy Jánosnak 1526. eszt. ben Mohácsi Táborból költ utolsó rendelése. *Tudományos Gyűjtemény* 2:8 (1818) 24–32; Velenczey János, Némelly észrevételek, Zápolya János, Magyar Királyról. *Tudományos Gyűjtemény* 6:9 (1822) 21–46; Podhradzky József, A' Mohácsi ütközet szerentsétlen kimenetelét tulajdoníthatjuk-e Zápolya Jánosnak? *Tudományos Gyűjtemény* 16:5 (1832) 59–71; Horvát István, *Eredeti Két Magyar Kronika Minő Veszedelem érte a' Mohácsi Ütközet után Magyar Országot, és miként jutott Buda a' Töröknek Rabságába?* Mellyeket ... közre bocsát Podhradzky József. Pest, 1833. *Tudományos Gyűjtemény* 17:2 (1833) 106–116. (Könyvismertetés.) Podhradzky József, Zápolya János akarva késett-e Mohácsi csatára II. Lajos király segedelmére; és volt-e országlásra elegendő joga? *Tudományos Gyűjtemény* 21:2 (1837) 54–69.
- 42 Kállay Ferencz, *Vezér szó*. *Tudományos Gyűjtemény* 21:4 (1837) 109–121. Kállay akadémikusként egyik bírálója volt Almási Balogh akadémiai pályadíjra benyújtott és végül nyertes dolgozatá-

A reformkori gondolkodásban már korán kialakul a tudatos reflexió és érzékenység a Mohács-toposz magyar emlékeztörténetbeli sajátos helyére. Bajza József verse a sírva vígadás toposzát felhasználva utal a magyar gyászemlékezet sajátosságaira,⁴³ Eötvös József költeménye is azt a magyar sajátosságot állítja a középpontba, hogy mások győzelmi ünnepeihez képest mi a vereségeinkre emlékezünk,⁴⁴ Vörösmarty pedig már azt örökíti meg versben, hogy egy másik művészet, a zene révén hogyan élhető újra a nemzeti történelem, beleértve annak tragédiáit vagy elsősorban éppen azokat, és ezek sorából hangsúlyosan kiemeli Mohácsot.⁴⁵ Toldy recenziója az emlékezés különböző rétegeit vizsgálja a frissen, népdalszöveg gyanánt közölt mohácsi tárgyú vers és Kisfaludy öt évvel azelőtti *Mohács-elégiájának* összehasonlításán keresztül,⁴⁶ az *Athenaeum* egyik recenzense pedig érzékenyen reagál a hazai német sajtó egyik Mohácsra vonatkozó szerencsétlen megfogalmazására.⁴⁷

Mohácsnak mint emlékeztetelakzatnak a végső, elméleti igényű kidolgozása azonban nem meglepő módon a korabeli értekező prózában történik meg, amelynek főbb darabjait tekinthetjük a magyar politikafilozófiai és történetfilozófiai gondolkodás szerves részének. Négy, egymással összefüggő, részben egymásra reflektáló munkát kell kiemelnünk a kor irodalmából: Pulszky Ferenc írását,⁴⁸

nak. Kisebbségi véleményt fogalmazott meg és határozottan ellenezte, hogy Almási Balogh nyerve a pályadíjat. A közölt szöveg azonos a még 1834-ben megfogalmazott hivatalos bírálattal, a szerzőnek a szöveg keletkezési körülményeit leíró rövid bevezetőjével a lap szemlerovatában, így Almási Balogh időközben nyomtatásban is megjelent munkájáról közölt recenzióként is felfogható.

43 Bajza József, Bor-ének. *Aurora – Hazai almanach* 5 (1826) 87–91.

44 Báró Eötvös József, Búcsú. 1836. *Athenaeum* 1:2 (1837) 7. 103–104.

45 Vörösmarty Mihály, Liszt Ferenczhez. *Athenaeum* 5:1 (1841) 1. 6–8.

46 Toldy Ferencz, Könyvismértetés. Az 1830diki Auroráról. V. rész. *Tudományos Gyűjtemény* 14:6 (1830) 112–116. (Az V. részben található Kisfaludy *Mohács-elégiájának* és a *Mohácsi dalnak* az összehasonlító elemzése. Valójában mindkettő Kisfaludy-vers.)

47 Gaal József, Az Arpádház kihalása, 's a' mohácsi veszedelem mint örvendetes események. *Athenaeum* 5:1 (1841) 96. A *Der Spiegel* című német nyelvű budai lap 1840. december 30. száma 838. oldalán megjelent irodalomkritika magyar tárgyú történelmi novellákat ismertetett, ennek kapcsán megemlékezve arról, hogy Mohács a magyarok vitézségét tanúsítja, és így a nemzeti büszkeség alapja lehet, ugyanakkor nem hangsúlyozva, hogy tragikus eseményről, veszített csatáról van szó. Ezt nehezményezi az *Athenaeum* recenzense, aki kiigazítja a német lapot, emlékezteti a szerkesztőséget arra, hogy hazafias kötelesség tisztában lenni az ország történetével, és történelmi magánórák vételét javasolja nekik.

48 Pulszky Ferencz, Esmék Magyarország' történeteinek philosophiájához. I. *Athenaeum* 2:2 (1838) 9. 137–140; II. A' magyarok a' kereszténység' általános behozataláig. *Athenaeum* 2:2 (1838) 18. 280–286; II. időszak. Német befolyás, szent Istvántól Kálmánig. 1000–1114. *Athenaeum* 2:2 (1838) 21. 329–335; III. időszak. Görög befolyás, II. Istvántól III. Lászlóig. 1114–1205. *Athenaeum* 2:2 (1838) 25. 393–400; IV. időszak. A' nemzetiség' reactioja, II. András's az aranybulla. 1204–1235. *Athenaeum* 2:2 (1838) 30. 473–481; V. időszak. Miveletlen nemzetek' befolyása. IV. Bélától III. András haláláig. 1235–1301. *Athenaeum* 2:2 (1838) 47. 737–743; Második közlemény. I. Királyok különböző házakból. *Athenaeum* 3:2 (1839) 5. 65–69; Olasz befolyás. 1302–1395. *Athenaeum* 3:2 (1839) 14. 209–217; III. Német–szláv befolyás. 1395–1444. *Athenaeum* 3:2 (1839) 22. 337–344; IV. Nemzeti visszahatás, Hunyadikor. 1444–1490. *Athenaeum* 3:2 (1839) 27. 417–423; IV. Nemzeti visszahatás, Hunyadikor. 1444–1490. *Athenaeum* 3:2 (1839) 30. 465–471. Később új, minimálisan átdolgozott kiadásban, önálló kötetben is megjelent: Pulszky Ferencz, *Esmék Magyarország' történeteinek philosophiájához*. Buda-Pest, 1880.

Horváth Mihály dolgozatát,⁴⁹ Kemény Zsigmond esszójét⁵⁰ és a jelen témánk számára a legfontosabbat, Kölcsey Ferenc évfordulás megemlékezését.⁵¹

Pulszky Ferenc írása, mint a későbbi önálló kötetben való kiadáshoz írott előszavában maga a szerző említi, cenzurális okokból torzóban maradt. Amint a kiadási adatokból látszik, a folyóirat sűrűn egymás után kezdi közölni az írás egyes fejezeteit, majd a közlés megszakad, azután *második közlemény* jelzéssel sikerül újraindítani, majd egy idő után a sorozat végleg abbamarad. Úgy tűnik, Pulszky a publikálás reménye nélkül meg sem írta a további részeket, vagy a kézirat elveszett az emigrációs években, mindenesetre az önálló kötetben közölt szöveg is ugyanott ér véget, mint a folyóiratbeli. Pulszky egyfajta vezérfonalat, történetfilozófiai elvet kíván nyújtani a jövődő történészeinek munkájához, akik majd *részleteiben* megírják Magyarország történetét. (Ezért a ma idegenesen csengő *történetei*, többes számban.) Pulszky narratív sémája az idegen befolyások és a nemzeti elv visszahatásainak periodikus változására épít. Ebben a sémában az idegen hatás a periferikus helyzettel, a hanyatlással és a belső integráció gyengülésével, a széthullással asszociálódik, míg a nemzeti visszahatás az ország és nemzet regenerálódását, virágzását, a belső integráció erősödését hozza el, valamint központibb, legalábbis kevésbé periferikus szerepet a történelem színpadán. Az elkészült részekből nagy eséllyel megjósolható a valószínű folytatás és egyben a cenzurális tiltás oka is. Pulszky Mátyás haláláig jut, az utána következő időszakokat pedig az előző részekben kidolgozott történelemértelmező séma szerint a legkézenfekvőbb úgy folytatni, mint az idegen befolyás és a belső dezintegráció fokozódását a Jagellók alatt, aminek egyenes következménye Mohács. Az igazi mélypont azonban csak ezután következik a „két pogány” uralmával, amit felvált a Habsburgok már Erdélyre is kiterjesztett hatalma, amelyet

49 Horváth Mihály, Vázolatok a' magyar népiség' történetéből a' török uraság' korszakában. *Athenaeum* 3:1 (1839) 26. 401–406; 27. 417–421; Vázolatok a' magyar népiség' történetéből. Buda' visszavételétől II. József. 2 (1839) 32. 497–504; Vázolatok a' magyar népiség' történetéből. 33. 513–519. Később gyűjteményes kötetben is megjelent: Horváth Mihály, Vázolatok a' magyar népiség' történetéből. In: *Horváth Mihály Kisebb történeti munkái*. III. Pest, 1868, 387–432.

50 Kemény Zsigmond, Mohácsi veszedelem' okairól. *Hasznos Mulatságok* 22:1 (1838) 27. 201–207; 28. 209–216; 29. 218–224; 30. 225–232; 31. 235–240; 32. 246–248. (Első közlése a Kolozsvárott megjelenő *Erdélyi Társalkodóban* jelent meg folytatásokban 1838 márciusának közepétől április elejéig.)

51 [Kölcsey Ferenc], Mohácsot-ünneplő. *Aurora – Hazai almanach* [a Szemere Pál szerkesztette változat], 14:2 (1835) 129–152. Az eredeti kiadás név nélkül és ezen a címen jelent meg. A név nélküli megjelenés gyakori megoldás volt Szemere korábbi lapjában, az *Élet és Literatúrában*, amelynek Kölcsey közeli munkatársa volt. Az értekező prózai írás megjelentetésének ténye is a Szemere korábbi lapjában kialakult szerkesztői elveket követte: Szemere tudatosan vegyítette a szépirodalmi, kritikai és értekező szövegeket, míg az *Aurorát* alapító Kisfaludy Károly és az őt követő Bajza József tudatosan csak szépirodalmat közölt. Kölcsey írása a későbbi gyűjteményes kötetekben már névvel és *Mohács* címmel szerepel. Az eredeti címet azért érdemes emlékeztetünkbe idézni, mert az írás egyik alapkérdése éppen az, hogy egyáltalán miért kell egy vereségről, tragédiáról megemlékezni, azt „ünnepelni”. Számos modern kiadása közül az egyik: Kölcsey Ferenc, Mohács. In: *Nemzet és sokaság. Kölcsey Ferenc válogatott tanulmányai*. Válogatta, szerkesztette és az előszót írta Kulin Ferenc. Budapest, 1988, 292–304.

csak az erdélyi fejedelmek jobb napjai és a hosszabb-rövidebb szabadságharcok szakítanak meg időlegesen.

Pulszky többször hivatkozik a reformkorban, illetve majd később is Horváth Mihály történettudósi munkásságára. Horváth dolgozatát a korabeli közönség ráadásul együtt olvasta Pulszkyéval: akkor jelent meg az *Athenaeumban*, amikor Pulszky szövegének közlése szünetelt, mintegy azt helyettesítő történetfilozófiai olvasmányt nyújtva az olvasóknak. Horváth egészen másként közelít a történelem fogalmához e dolgozatában, maga a feltett kérdés is más szerkezetű, mint Pulszkyé, ám közelebbi elemzésben mégis rokonságot mutat egymással a két problematika. A témát és módszert kijelölő *népiségtörténet* kifejezést a mából visszatekintve könnyű azonosítani a következő század *nemzeti alkat* diskurzusával, és van is a kettőnek némi köze egymáshoz, de a viszonyuk korántsem ilyen egyszerű: ami felé Horváth tapogatózik a rendelkezésére álló források és módszertanok alapján, az legalább annyira rokon a későbbi társadalomtörténeti és mentalitástörténeti megközelítésekkel, mint a nemzeti alkat diskurzusával. Horváth dolgozata a tárgyalt időszakok tekintetében is kiegészíti Pulszky írását, hiszen javarészt azokról az időszakokról ír, amelyekig Pulszky már nem jutott el. Horváthot a közgondolkodás, a közértelmesség, a mindennapi élet, a magyar társadalom mindenkori mentális és morális állapota és annak változásai érdeklik, mégpedig úgy, hogy a Mohács előtti és utáni török háborúkat, a hódoltság és a török kiűzésének az időszakát tételezi olyan alapvető fordulópontként, amelyet le kell írnia, meg kell ragadnia. Tisztán megjelenik ebben a korszakolásban a magyar önértelmezésnek az az alapvető dilemmája, hogy a középkorból a (kora) modern korba átmenet együtt jár a nemzeti függetlenség elvesztésével, az idegen uralommal és az idegen hatások elszorításával, hogy itt visszautaljunk Pulszky történelemértelmezésére. Horváth leírásai kiegyensúlyozottak és mértéktartók, igyekszik egyfajta leltárt elkészíteni, amelynek során úgy vonja meg a mérleget, hogy mi az, amit ilyen szerencsétlen körülmények között, *Mohácson át* belépve a modernitásba is sikerült elérnünk, amire a továbbiakban építhetünk. Az áthallás a reformkori közgondolkodás számára világos: első pillantásra ugyan minden, ami magyar, a „régii dicsőség része”, és minden, ami modern, egyben idegen; mégis lehetséges a saját magyar modernizáció programja – *haza és haladás* –, ahogyan az lehetséges volt jóval nehezebb körülmények között, Mohács után is.

Kemény Zsigmond esszéje, jóllehet a címében konkrétan a mohácsi csatavesztés okait említi, mégis nagyobb ívű, szélesebb kitekintésű történelemértelmezés részévé és ugyanakkor jelképévé teszi Mohácsot. Maga ennek az eljárásnak a lehetősége is jól jelzi, hogy Mohács szimbolikus, ugyanakkor történetileg valóságos fordulópontként, korszakhatárként kezelése 1838-ra az emlékeztörténetében sokáig és sok tekintetben némileg eltérő úton járó erdélyi nyilvánosságban is evidenciává vált. Az olvasóközönség már nem a csata hadtörténeti rekonstrukcióját, modellezését, újrajátszását várta el egy a címében szó szerinti ígérő esszétől, hanem annak a modernizációs állapotnak az okaira kíváncsi, ahová a *Mohács* szimbólumával jelzett nemzeti katasztrófa köztudomásúlag eljuttatott bennünket, és egyben a lehetséges kiutakra is kíváncsi. Érdeemes közelebbről elemezni azt az általános leírást, amellyel hosszú korszakok magyar

közállapotait jellemzi mindjárt a bevezetőben: „*Nemzeti életünk közelebb lefolyt néhány százada nem volt a közjólét, öntudat, körülmények teljes ismeretéből származott józan számítás, polgári erény és dicsőség korszaka. [...] A nemzedékek hosszú sorain apáról fiúra vég hagyomány gyanánt leszállott viszályok következtetésben elerőtlenedés, a pillanat csábjainak bűnös bókolás, a körülmények megnehezedő súlyának tehetetlen maga-aláadás jövőnek napirendre.*”⁵² Egyrészt kifejezetten modern, saját kora közéleti terminológiájával megfogalmazott erényeket, viselkedésmódokat hiányol az előző korokból: a nemzetet öntudatos, megfontolt és racionális döntésre képes, polgári erényekkel rendelkező tagjaiból az érdekegyesítés programjával újraalkotó, a közjólétet megcélzó program sokkal inkább emlékeztet Széchenyi modern utilitarizmuson alapuló reformpolitikájára, mint bármi olyanra, amit egy Mohács előtti magyar értéknek tekinthetett volna. Kemény Mohácsra vonatkozó kérdése így inkább annak a megválaszolásához vezet, hogy mi juttatott bennünket arra félrecsúszott modernizációs útra, amelyen Mohács óta járunk, és hogyan jutunk ki innen arra a főútra, ami a szerencsésebben modernizálódott társadalmak eredményes viselkedésmintáinak a megjelenésében is megtestesül majd. A modernizációba átlépés torz módja az oka annak is, hogy a magyar társadalom elveszítette azt a képességet, hogy politikai közösségként cselekedjen, más szóval hosszú ideje nem ura többé a saját történelmének. Amit önállóan cselekszünk, az az egymás közötti terméketlen viszály, egyebekben alárendelődünk a mindenkori külső körülményeknek, akaratoknak. Kemény Zsigmond mondandója jól megegyeztethető Pulszky történelemszemléletével, ugyanannak a jelenségnek a másik oldalát megmutatván: nála nem közvetlenül a külső, idegen hatásról, hanem a mi saját önállótlanágunkról és cselekvésképtelenségünkéről van szó. Viselkedésmintáink, modern erényeink fogyatékosága pedig össze- cseng Horváth leírásával. Kemény azonban nem *történettudományi* szakmunkát, hanem *történetpolitikai* esszét akart írni, ezért nem kötötte a szaktörténész terhe, akinek lehetőség szerint be kell számolnia a témájaként megjelölt korszak egészéről. Ezzel a háttérrel tudja hatásosan, sűrítve, egyetlen határozott alkotói mozdulattal Mohács jelképe köré csoportosítva és egyben a reformkor közéletében aktualizálva előadni mindazt, amit az első két szerző hosszasan, időrendben kitergetve elmesél.

Mohács kulturális emlékezete szempontjából még alapvetőbb jelentőségű Kölcsey évfordulós megemlékezése. Keletkezési időpontja vitatott: az 1826-os háromszázadik évfordulóhoz kapcsolódik, de pillanatnyi tudásunk szerint később, 1831-ben írta, vagy legalábbis ekkor lett készen a végleges változattal.⁵³ Annyi bizonyos, hogy 1835-ben, a főntebb hivatkozott kiadásban jelent meg először. Kölcsey ekkor már túl van a *Nemzeti hagyományok* (1826) megfogalmazásán, vagyis önmaga és olvasói számára is tisztázta elméleti szinten is, hogy

52 Kemény, Mohács-i beszédelem, 201. A helyesírást modernizáltuk.

53 Kölcsey írásának datálási és egyéb kérdéseiről az írásunkéhoz hasonló szempontból legutóbb lásd: S. Varga Pál, „...keresetek alkalmat a hajdanra visszanézhetni...” (Mohács emlékezhellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában). In: S. Varga–Szárász–Takács (szerk.), *A magyar emlékezhelyek*, 240–249.

Herder eszméiből kiindulva mit gondol a nemzetről mint – mai szóval – a narratív kollektív emlékezet által képződött és összetartott, elsősorban kulturális közösségről, amely azonban egyúttal politikai közösségként is törekszik a cselekvésre. A Mohács-megemlékezésben voltaképpen ennek az általánosságban már leírt emlékeztörténeti alakzatnak a konkretizálása történik meg. Már nem általában (bár példákkal) beszél nemzeti hagyományokról, hanem a magyar emlékeztörténet egyik legfontosabb elemét emeli ki, azt viszont nem csupán esztétikai szempontból, a szépírói ábrázolás oldaláról járja körül, mint a *Nemzeti hagyományokban* tette, sőt már nem is ez lesz a lényeges, hanem az, hogy a nemzeti emlékeztörténet eszközeivel megalapozza azt, hogy a nemzet politikai közösségként cselekedjen.

Kölcsey megemlékezése nem közvetlenül a mohácsi vésről szól, hanem arról, ahogyan emlékeznie kellene a nemzetnek a háromszázadik évfordulón, illetve, ahogyan ezt a valóságban (nem) teszi. A nemzeti amnézia állapotának leírását követi annak a fejtegetése, hogy az évfordulókkal, szimbolikus emlékezeti pontokkal megtámogatott egyéni és nemzeti emlékezet az egyén és a nemzet identitásának az alapja. Az emlékezetét, annak szerkezetét, a múlt elbeszélését elveszítő egyén és nemzet szétesik, felbomlik. Marad a kérdés, hogy melyek azok az események, amelyek az egyéni és kollektív emlékezetben alapjaivá tehetők egyéni és kollektív identitásunknak. Ezzel kapcsolatban két kérdés merül föl. Az első, hogy vajon a veszteségek, vereségek, gyászesemények alkalmasak lehetnek-e önazonosságunk megteremtésére. A válasz határozott igen, azzal a feltétellel, hogy megfelelő funkcióban tartjuk a gyász emlékezetét emlékeztörténetünkben, vagyis nem bénítja le jövőbeli cselekvésünket, hanem inkább aktivitásra sarkall. A másik probléma a kétségtelenül világtörténelmi rangú és szerepű események lehetséges emlékezetének összevetése a nemzeti történelemben rendelkezésre állókkal: lehetséges-e, hogy a magyar emlékeztörténetben akkora jelentőségre tegyen szert Mohács, mint az (európai) emberiségében a waterlooi csata. A válasz sajátos és kettős. Először is Kölcsey szerint fölépíthető a nemzeti kulturális emlékezet szinte minden ehhez képest külső körülménytől függetlenül, csupán az kell hozzá, hogy a kiválasztott emlékezhelyek *nekünk* fontosak legyenek, érzelmileg és kulturálisan is kötődjünk hozzájuk, modern terminológiával fogalmazva: beépüljenek a magyar kulturális emlékezetbe. Másrészt azzal is számot kell vetni, hogy az európai kulturális emlékezet általánosan ismert eseményeinek sora csak az európai *emlékeztörténetben* jelentős, az alapjukat képező történelmi tények önmagukban marginális jelentőségűek. A Tróját vívó görögök hajóhada mai szemmel nyomorúságos sajkák csoportja, Ithaka szigete a maga korában sem volt fontos hely, a korai római történelem háborúi pedig kis népességű városok maroknyi harcosának pár napos vagy hetes csatározásai voltak mindössze. Ezeket a saját valós történelmi jelentőséggel alig rendelkező eseményeket az tette fontossá, hogy megtalálták a helyüket a görög, illetve római emlékeztörténetben, a közösségi identitás részeivé váltak, majd mint ilyenek nagymértékben befolyásolták a görög és római politikai közösségek további együttes cselekvését, amely elvezetett például a hellenisztikus birodalmak vagy a Római Birodalom létrejöttéhez. Kölcsey gondolkodásának

eddig érintett minden eleme azt feltételezi, hogy az emlékeztörténet nagy szabadsággal építhető ki a nemzet, illetve azon elit által, amely a közgondolkodást meghatározza. Emlékeztörténeti elemmé az válik, amit tudatosan azzá tettünk, majd mint emlékezhelyet szorgalmasan ápolunk. Ennek az emlékeztörténetnek a sarkkövéként ajánlja Kölcsey éppen Mohács emlékezetét, azzal az ígérettel, hogy az így kialakított emlékezetközösség a mostaninál alkalmasabb lesz arra, hogy a jövőben politikai közösségként cselekedjen.

Ezzel Mohácsnak mint emlékezhelynek a lehorgonyzása a magyar kulturális emlékezetben véglegesen, és úgy tűnik, hogy visszavonhatatlanul végbe is ment, a továbbiakban csupán arra számíthatunk, hogy a már megszilárdult emlékezhely funkciói korszakonként bizonyos mértékig átalakulnak, új tartalmakat vesznek föl, más emlékezhelyekkel ötvöződnek.

II. 4. Mohács emlékezetének változó funkciói és alternatívái a magyar emlékeztörténetben

A fentiekben bemutattuk azt a folyamatot, amelynek során a reformkor végére a kulturális elit messzemenően tudatosan, mindvégig reflektíven viszonyulva a tárgyhoz, kidolgozta és a magyar kulturális emlékezetben véglegesen rögzítette a Mohács-toposzt. Mohácsnak mint nemzeti emlékezetalakzatnak az a fő funkciója a magyar emlékeztörténetben, hogy felmutasson egy olyan nemzeti tragédiát, amely egyben – nem pusztán a történettudományban, hanem a magyar narratív identitásban is – alapvető korszakhatár. A középkor és a (kora) újkor szimbolikus határvonalát (is) jelenti a mohácsi vész dátuma, így alkalmas arra, hogy a gyászünnep kapcsán a magyar nemzeti közösség újra és újra átgondolja a modernitásba átmenet, illetve a mindenkori modernizáció sajátos problémáit. Mohács magyar kulturális emlékezetbeli lehorgonyozottságát az is mutatja, hogy tizenkilencedik századi tárgyalásának elég hamar kialakult a módja. Magának a történetnek a leírása jórészt a kora újkori krónikairódalom szövegeinek új kiadására és az ezekből (is) dolgozó kortárs történettudományra marad. Alig van kísérlet arra, hogy a csatát művészi eszközökkel újra elbeszélve tegyék a kulturális emlékezet részévé (a vizsgált szövegkorpuszban az egyetlen példa erre Rákosi Székely Sándor főntebb hivatkozott eposz-kísérlete, amely nem tekinthető egyértelműen sikeres próbálkozásnak). Mohács jellemzően úgy kerül elő a korabeli diskurzusban – mind a szépirodalmi ábrázolásban, mind az értekező prózában –, hogy valamilyen szempontból utalnak a célközönség számára jól ismert eseményre, villanásszerűen megjelenítenek egy-egy szereplőt vagy jelenetet, mindig világosan összekötve Mohács jelképpé vált helyszínét és eseményét saját koruk aktuális feladataival. Másképpen megfogalmazva: Mohácsnak mint emlékezhelynek a kialakítása a kulturális nemzetépítés részeként jelenik meg. (A kulturális emlékezetnek azt az alapformáját, amikor a közösség kulturális gyakorlata folyamatosan visszautal a mindenki által jól ismert történetre, anélkül, hogy folyton újra elmesélné, klasszikus módon a mítosz kutatás írta le. Szintén nincs olyan egyiptomi szöveg, amely elmondana egy egyiptomi mítoszt, ezeket külső forrásokból, például Plutarkhosz alapján, vagy imák, szertartási szöve-

gek utalásaiból kell rekonstruálnunk. A görög mitológia történeteit is csak későn kezdik leírni, hogy rendet tegyenek a helyi változatok között, és megőrizték azokat az érezhető feledéstől. Az élő, működő kulturális emlékezet azonban olyan, mint azt modern, hazai példaként Mohács esetében láthatjuk: maga a történet és annak alapjelentése a közösség minden tagja számára evidens, így nem ismételt elmondása, hanem az lesz az érdekes, amit a megszólalók *ennek kapcsán, erre utalva* mondanak.)

A nemzeti emlékezet tudatos és reflektív alakításának kapcsán önkéntelenül fölmerül, hogy mennyiben volt törvényszerű az, hogy Mohácsot emléke-zethelyként kiemeljék, voltak-e, esetleg vannak-e alternatívái a magyar emléke-zettörténetben. A kérdés annál is inkább jogos, mert főntebb már láttuk azt a folyamatot, amelynek során Mohács egyedi eseményként kiemelkedett a nemzeti sorscsapások példálózva előadott sorozatából. (Voltaképpen ezt az emlékezés-módot képviseli nemzeti himnuszunk is a tatárjárás és a török hódoltság egymás melletti említésével, összhangban Kölcsey más, *korai* műveinek szemléletével.) Úgy tűnik, a reformkor gondolkodásában, kultúrájában mindössze két alternatívája jelent meg Mohácsnak mint a nemzeti emlékezet kitüntetett viszonyítási pontjának: a honfoglalás és a szigeti veszedelem. A honfoglalás elhelyezése a magyar emlékeztörténetben egészen más szerepet töltött be a kulturális nemzetépités folyamatában: emlékezhelyként nem a sorsfordulót, korszakhatárt, hanem a kezdetet, az origót jelenti. Emlékezetalakzatkénti megalkotása Mohács emlékezetének kialakításával párhuzamosan, de más utakon történt, leginkább az egykori magyar hősepika rekonstruálhatóságának kérdésével összefüggésben, ami, legalábbis az etnográfia berkeiben, máig élő törekvés.⁵⁴ Ez a toposz tehát, mint funkciójában eltérő, nem jelent meg Mohács alternatívájaként a magyar emlékeztörténetben.

Szigetvár azonban, első pillantásra úgy tűnik, lehetett volna Moháccsal összemérhető emlékezhely. A két Zrínyi, a szigetvári hős és a költő egymásban tükröződő, a kulturális emlékezetben egymást erősítő alakja, a hősiés kirohanás és a szultán halála a vár bevételét követően már önmagában is igen erős narratívát vázol föl, amely kiváltképpen alkalmasnak tűnik arra, hogy beépüljön a nemzet történeti identitásába. Kétségtelenül be is épült, a megválaszolandó kérdés az, hogy miért nem ez lett *Mohács helyett* a magyar emlékeztörténet honfoglalás melletti legfontosabb emlékezhelye, holott a hősök alakja vonzóbb lehet, és a szultán halála elégtételként, az önfeláldozásnak a történelemben bizonyosságot nyert értelmeként mutatható föl. Szigetvár mint emlékezhely gyakran jelenik meg Mohácshoz nagyon hasonlóan a tizenkilencedik század első felének irodalmában. Itt csupán egy összehasonlító példa bemutatására van terünk. A mohácsi csatater kultikus bejárásai közül Vörösmarty Mihály 1821-es látogatásáról rendelkezünk beszámolóval, melynek során a Dorffmaister-festmények megtekintése után sor kerül a csatater felkeresésére, az akkor már rendelkezésre álló

54 A kérdést a közelmúltban részletesebben elemeztem Arany János kapcsán: Mester Béla, Eposz, kulturális emlékezet, nemzeti kultúra. A reformkor és a következő évtizedek nemzeti emlékezetkultúrájáról Arany János ürügyén. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 52:4 (2017) 32–43.

kulturális emlékezeti minta, Kisfaludy Dobozyról szóló elbeszélő költeményének olvasásával.⁵⁵ Együtt jelenik meg tehát maga a történeti emlékhely és annak ábrázolása az irodalomban és a festészetben az emlékező számára, természetesen a jelenre vonatkoztatva. Szigetvár hasonló okból történt meglátogatásáról egy másik kortárs így ír: „Szigetváron egy napig megpihentünk, s én használtam az időt a régi vár tornyai kikutatására, hogy védelmét egész valóságban lelkem elé idézhessem. Szent kegyelettel, mint az üdvözítő sírjához vándorló zarándok, jártam be az óváros még kinyomozható sáncait, a fellegvárt, mely a hősök utolsó menedéke vala, a kaput, honnan kirohantak, s a kápolnát, melyet Zrínyi helyén építtetett. Magasabb eredmények soha nem dagasztották keblemet. [...] És különös, nekem úgy tetszett, Zrínyi és társai hős halála még mai napiglan hatást gyakorolnak e helység lakosaira.”⁵⁶ Itt is megvan tehát az emlékezhelyként tekintett földrajzi hely és a jelenre vonatkoztatás, a Zrínyiekre vonatkozó művészi ábrázolások megszemlélésére gyakorlati okokból majd Keszthelyen és Csáktornyan kerül sor. Az érzelmi érintettség és az emlékezés rituáléja, szerkezete, a felhasznált emlékezeti jelek nagyon hasonlóak, és az sem kétséges, hogy mindketten úgy gondolják, hogy a nemzeti történelem alapvető jelentőségű emlékezhelyén vannak. Szontagh tanúságtételét még az is megerősíti, hogy kétszer, más-más élethelyzetekben tér vissza a témára: először még közvetlenül szigetvári látogatása után publikálja élményeit,⁵⁷ majd fontebb idézett, Világos után írott emlékirataiban visszatér gondolatban a helyszínre. Érdekes megfigyelni, hogy a fiatalkori nézeteit, akkori különösen naiv lelkesedését gyakran erős öniróniával ábrázoló emlékiró ebben az esetben mégis fenntartás nélkül tud azonosulni jó tíz évvel azelőtti önmaga felfokozott érzelmeivel.

A különbség abban a *funkcióban* rejlik, amelyet a két történelmi toposz képes lehetett betölteni a magyar emlékeztörténetben. Szigetvár a magyar hazafias hősiesség felemelő példája, amely azonban nem alkalmas arra, hogy a nemzeti önvizsgálat elemeként a reformokról szóló diskurzus része legyen. Példázként elbeszélhető, kiemelkedő esemény, de semmiképpen sem képezhető belőle sorsforduló, korszakhatár. Áruklodó adat, hogy Szontagh más írásaiban Szigetvár gyakorlatilag elő sem fordul. Mohácsnak sincs ugyan középponti szerepe, de ahol felbukkan, ott a meggondolatlanság, a rosszul, vakmerőségként értelmezett bátorság példájaként, kemény történelmi leckeként említi, szemben a modern kor megkívánta racionális megfontoltsággal, ahhoz hasonlóan, ahogyan ezt fontebb Kemény Zsigmondnál láttuk.⁵⁸ A mohácsi magyar lovasroham lehet olyan

55 A látogatásra legutóbb kitért Csorba, *Az Angyalok kápolnája*, 390.

56 Szontagh Gusztáv, *Emlékezések életemből*. (Ergo) Szerk. Mester Béla. Budapest, 2017, 76.

57 Sissay [Szontagh Gusztáv], *Szigetvár. Athenaeum* 1:21 (1837) 321–326.

58 Egyik irodalomkritikájában háborús tapasztalatai alapján aktualizálja a katonai bátorság téves felfogását, földéizve, hogy a spanyol hölgyek gyávanak nevezték Napóleon tisztjeit, amiért azok egy alkalommal stratégiai okokból, parancsra visszavonultak. Egyértelműen a katonai hozzá nem értés és a spanyolok által megtestesített idejétmúlt feudális morál áll itt szemben a franciák képviselte modernitással. A spanyol szemléletet vonja azután párhuzamba a Mohácsnál tanúsított, tragédiához vezető magyar vitézi virtussal. Lásd: Tornay [Szontagh Gusztáv], *Pat-tanházi Pattangi Jób mátészalkai esküdt' elbeszélései*. Irta Gaal. Első és más. rész ezen külön címmel is: Szirmay Ilona. Történeti román. Irta Gaal. Első kötet: XXXIV és 173 lap; második

negatív minta, amelyből mégis tanulni lehet, míg Zrínyi halálra szánt kirohanása a múlt becsülendő emléke marad, amelynek semmilyen folytatható következménye nincsen a jelenben, hiszen éppen nem a feltétel nélküli önfeláldozás, hanem a nemzetért folytatott munkálkodás van napirenden.

Mohács jól kidolgozott és a magyar emlékeztörténetben mélyen lehoronyzott emlékezhelye a tizenkilencedik század során egyetlen lényeges módosuláson megy át, ez pedig az, hogy párhuzamba állítják Világossal. Amint az ismeretes, a párhuzamot először a képzőművészeti ábrázolás ikonográfiájában dolgozzák ki, Orlai Petrics Somának a II. Lajos testének megtalálásáról festett képével kezdődően.⁵⁹ A kérdés művészettörténeti vonatkozásait itt nincs terünk részleteiben tárgyalni, mindenesetre feltűnő, hogy az ábrázolásokban magának a csatának a bemutatása alulreprezentált a holttestek megtalálásának, összeszedésének képeihez képest. Ez is azt mutatja, hogy Mohács *gyászemlékként* rögzült a magyar kulturális emlékezetben. Mivel gyászemlékként a magyar emlékeztörténet alapeleme lett a reformkor végére, alkalmassá vált arra is, hogy minden későbbi nemzeti katasztrófát ennek analógiájára, ennek megismétlődéseként értelmezzünk, így dolgozzunk föl egy tipikus emlékeztörténeti alakzat, a *vereség kultúrája* keretében.

Petőfi 1848-ban szerzi a *Fekete-piros dalt*, Ady Endre 1908-ban írja, hogy *Nekünk Mohács kell*. Mindketten ugyanazt a nekik is, olvasóiknak is magától értetődő emlékeztörténeti alakzatot használják, költői zsenialitással felfokozott formában. Szó sincs még sem Világosról, sem Trianonról, de már eleve eldőlt, hogy amint bekövetkeznek, a magyar emlékeztörténet Mohács mintájára fogja tárgyalni azokat.

III. A MOHÁCS-TOPOSZ A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI POLITIKAI ESZMETÖRTÉNETBEN

III. 1. A vereség kultúrája

Wolfgang Schivelbusch kortárs német kultúrtörténész szerint a modern tömeg-társadalmak életében – az első világháború után a magyar társadalom a maga sajátos félperifériás módján, premodern és modern szegmensek mozaikjának összességéeként, ebbe a típusba sorolható – alapvető szerepet játszanak a háborús vereségek. A háborúk utáni vesztes pozíciója az emberi közösségek életében az egyik leggyakoribb léthelyzet, amellyel a konfliktusban alulmaradt fél sok ezer éve kénytelen szembesülni, ám premodern viszonyok között ez többnyire az elitek problémája marad. Modern társadalmak esetében azonban a nyilvánosság – iskolarendszer, hadkötelezettség, sajtó, véleményformáló értelmiség stb. – csatornáin keresztül a közösség egészének identitására hatással van a háborús vereség. Már csak azért is ez a helyzet, mert a tizenkilencedik századi modern

kötet, 210 lap. Pest, 1836. Heckenast Gusztav' sajátja (nyomatott Budán, a' magyar királyi egyetem' betűivel) 18r. kötve csinos borítékba 2 ft ep. *Figyelmező* 1:15 (1837) 123–125.

59 A témáról legutóbb részletesebben lásd: Keserü Katalin, Mohácsról szól-e a Mohács-kép 1948/49 után? In: S. Varga–Szárász–Takács (szerk.), *A magyar emlékezhelyek*, 274–284.

hadviselés – eltérően a tizennyolcadik század még kisebb létszámú, professzionális hadseregekkel operáló háborúitól – nagy tömegeket von be az egyre modernebb technológiával megvívott konfliktusokba. Schivelbusch három szituációt hasonlít össze. Ezek közül az egyik – időben legkorábbi – valójában polgárháború, míg a másik kettő nemzetközi konfliktus. Az első elemzett eset, az 1861–1865-ös amerikai polgárháború az Unió és a Konföderáció között abban az értelemben több szokványos polgárháborúnál, hogy Észak és Dél szembenállása mögött komoly kulturális szembenállás húzódik meg. Az 1870–1871-es franciaporosz háború és a sok tekintetben erre visszavezethető – a történelem első világháborújának kontextusába illeszkedő – 1914–1918-as német–francia konfliktus önálló politikai entitások között zajlik. Mindhárom esetben nagy tömegekkel és modern technológiai bázison megvívott háborúról van szó. Ezen túlmenően Schivelbusch szerint létezik egy közös mintázat, amely az északiakkal szemben alulmaradó Dél társadalmának, a poroszokkal szemben alulmaradó francia társadalomnak, illetve az 1918 után ugyancsak a vesztes pozíciójába kerülő német társadalomnak a viselkedéséből kirajzolódik. Sajátos kulturális konstellációról van szó, amit a *vereség kultúrájának* nevez. Ez olyan állapot, amelyben az illető közösség bizonyos kollektív mítoszokat kreál. Ezek funkciója a vereség emlékének elfogadhatóvá tétele, ilyenformán fontos szerepük van a háborús trauma feldolgozásának folyamatában:

„Ami a neurózis az egyén számára, az a mítoszok kreálása a közösség számára. Három vesztesünk mítoszai – a »vesztett ügy«, a reváns álma, és a »csataterén nem legyőzve« motívuma – egyaránt tagadják, hogy a nemzet vereséget szenvedett volna, és a számla rendezését (legnyilvánvalóbban a reváns, a leghomályosabban a »vesztett ügy« esetében) a határozatlan, messianisztikus jellegű jövőbe tolják ki. Az ilyesféle mítoszok (avagy, freudi terminológiával, fantáziák), amelyek az elégtétel meghíúsult vágyából fakadnak, azt a pszichológiai mechanizmust jelentik, amely a vereséggel való megbékélést szolgálja. Mi több, ezek nem csupán a képzelet neurotikus fikciói, hanem egészséges védőpajzsok, avagy ütközőzónák a psziché számára – érzelmi erődök – az elviselhetetlen valóság szemben. Olyasféle funkciójuk van, mint a megalvadó vérből képződő, a sebgyógyuláshoz szükséges varratnak, vagy a lábadozást biztosító szanatórium világának.”⁶⁰

Schivelbusch koncepciója a traumatikus tapasztalat utóbbi évtizedekben nagy karriert befutó – mind a szaktörténetési munkákban, mind pedig a közbeszédben Trianonnal kapcsolatban magától értetődő módon használt –, ám vitatott fogalmát használja. A teóriának két típusa van.⁶¹ Az egyik az individualista pszichológia, közelebbről a pszichoanalízis fogalmait – trauma, elfojtás,

60 Wolfgang Schivelbusch, *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning and Recovery*. Translated by Jefferson Chase. New York, 2003, 26.

61 A vonatkozó szakirodalom könyvtárnyi terjedelmű. Inkább csak illusztrációképpen néhány tétel: Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. Baltimore, Maryland, 1996; Jeffrey C. Alexander–Ron Eyerman–Bernhard Giesen–Neil J. Smelser–Piotr Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley, 2004. Magyarul: Gyáni, *A történelem mint emlék (mű)*, 83–108.

tudatalatti stb. – analogikus módon használó szociálpszichológiai megközelítés a kollektív psziché zavaraira vonatkozóan. Ennek nem kell szükségképpen esszencializmushoz vezetnie, jóllehet ennek kísértése kétségkívül létezik. Itt a valóságosan átélt trauma a kiindulópont – a fenti idézet azt sejteti, hogy Schivelbusch teóriája ebbe a típusba tartozik, bár van ezt tagadó értelmezés is.⁶² A másik típus a trauma fogalmának szociológiai értelmezését adja: ebben az esetben a trauma emléke a lényeges. Ez alapján véve szociálkonstruktivista jellegű, a traumát utólag, *post festum* konstruálja meg a társadalom számára, ami könnyen maga után vonja a fogalom túlfeszítését: fennáll annak veszélye, hogy elmosódik a határ traumatikus és nem traumatikus között, s a trauma-diskurzus parttalanná válik.⁶³

III. 2. Mohács és Trianon

1920 után új fogalmi keretekre volt szükség ahhoz, hogy a Trianon–Mohács párhuzam beépüljön a közbeszédbe. Az alapvető problémát az jelentette, hogy a történeteket immáron nem lehetett értelmezni a múltból örökölt tapasztalati sémák segítségével. Nem csupán arról volt szó, hogy ezek nem funkcionáltak többé a jelenbeli eligazodást lehetővé tevő koordinátarendszerként: immáron nem adtak fogódzókat a jövőbeli perspektívák felmutatásához, az új korszak várakozási horizontjának értelmezéséhez sem.⁶⁴ A jelen a múlt és a jövő közé ékelődő töréspontnak tűnt fel a társadalmi képzelet számára. Itt kaptak szerepet a Schivelbusch által emlegetett közösségi mítoszok. A mítosz az adott helyzetben a múlt és jövő közötti összekötő híd szerepét töltötte be. A mitikus konstrukciók kialakítása több lépésben és több szinten zajlott.

A Kosztolányi Dezső szerkesztette 1920-as *Vérző Magyarország* című irodalmi antológia zömében a korabeli irodalmár-értelmiség reagálását tartalmazza. Sokatmondó maga a cím is: a vérző Magyarország képe a politikai irodalomban

62 Ezt az álláspontot képviseli Gyáni Gábor, aki szerint Schivelbusch teóriája is ebbe a típusba tartozik, hiszen a történeti mítoszok az egyéni neurózis kollektív megfelelői, végső soron a képzelet által utólag konstruált események. Erre vonatkozóan lásd: Gyáni, *A történelem mint emlék (mű)*, 90. Álláspontunk szerint a dolog nem ennyire egyértelmű, mert egyébként Schivelbusch a traumatikus neurózis magyarázata során következetesen a Freud-féle individuálpszichológiai terminusokat használja analogikus értelemben. Erre utal könyvének alcíme is, amely nemzeti traumáról, gyászról és gyógyulásról beszél.

63 Erre vonatkozóan lásd: Kovács Éva, Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall* 16:59 (2015) 82–107; Wulf Kansteiner, Egy fogalmi tévedés származástörténete. *2000* 17:1 (2005) 23–34.

64 Ahogyan azt a Trianont a trauma-konceptió alapján értelmező György Péter írja: „...Trianon valóban a magyar történelem kivételes, egyedi, összehasonlíthatatlan eseménye, amely egyszerre változtatta meg visszamenőleg a múlt tapasztalati terét, értelmezési keretét és a jövőt [...] 1919-ben, 1920-ban a *longue durée*, tehát bármiféle, akár historikus, vagy alkati karakterológia létét és szükségletét garantáló és követelő szellemi-mentális struktúra mégoly korlátozott magától értetődősége: félreérthetetlenül megszűnt. Az új korszak várakozási horizontjai és a megörökölt tapasztalati terek között semmiféle összefüggés nem volt. A trauma ideje, a zavarodottság, a rutin elvesztésének korszaka jött el.” György Péter, *Állatkert Kolozsváron – képzelt Erdély*. Budapest, 2013, 128.

tisztes múltra tekintő test-metaforára utal, a *corpus politicum*, a politikai test antik időktől ismert fogalmát vizualizálja, naturálisan átértelmezve a politikai-jogi gondolkodásban fiktív testet – jogi értelemben korporációt – jelölő terminust. Ugyanakkor a koncepció azt is jelenti egyben, hogy a teória visszatér vallási-teológiai gyökereihez: eredetileg a Corpus Christiről, Krisztus testéről van szó, amely aztán a politikai teóriába átkerülve sokféle jelentésárnyalatra tesz szert: vonatkozik az eredetileg a király halhatatlan testével azonosított politikai közösség egészére, illetve magára a király halandó testére.⁶⁵ A tizenkilencedik századi nacionalizmusokban aztán egyfajta *remitologizáció* következik be: a nemzet teste szent testként jelenik meg a politikai képzeletvilágban, ami viszont teret nyit további vallási eredetű terminusok használata előtt: ilyen az áldozat nagyon sokértelmű képzettársításokra alkalmas adó fogalma. Az első világháború alatt ez eredetileg aktív értelemben használatos: egy cselekményt jelent, azt, hogy valaki feláldozza magát a hazáért, míg a vereség után egyre inkább az igazságtalanság és erőszak elszenvedésére utal, a kollektív és testi entitásként vizualizált nemzet kiszolgáltatott áldozati mivoltát jeleníti meg: a vérző, megcsontolt Magyarországot.

A szükséges fogalmi-értelmezési kereteket – a modern tömegtársadalmak működés módjának megfelelően – a múltat és az attól elválasztó trianoni cezúrát mitizáló tömegpropaganda gépezete szolgáltatta a szélesebb nyilvánosság számára – ennek működtetése nem lett volna lehetséges a napisajtó, az iskolarendszer és a közigazgatás intézményrendszere nélkül.⁶⁶ Az úgynevezett *Nemzeti Hiszekegy* és a „Csonka Magyarország – nem ország. Egész Magyarország – mennyország” jelszava egyaránt a sajtóban – a *Budapesti Hírlapban* – közzétett pályázat keretében született, s elképzelhetetlen lett volna, hogy az iskolák, a pedagógusok és a közigazgatási apparátus nélkül meggyökerezzenek a köztudatban. De a *Csonka Magyarország* utóbb állandósuló szókapcsolata is a sajtóban vált közismertté. A *Vérző Magyarország*-kötetben ez csak alkalmi összetétel, ám a *Budapesti Hírlap* 1920. június 6-i számában – a könyvet csak ősszel adják majd ki – a rövid napihírek rovatban névtelenül a közalkalmazottak gázár-kedvezményéről szóló hír és egy bűnügyi tudósítás között, a vizualizált hajdani ország-térkép és test-metaphora együttesen alkalmazott keretében jelenik meg.⁶⁷

65 A fogalom történetét kimerítően tárgyalja Ernst Kantorowicz klasszikus monográfiája: *The King's Two Bodies*. Princeton, NY, 1957.

66 Ennek leírását adja: Bíró-Balogh Tamás, Egyszerű, rövid, populáris. „Csonka Magyarország nem ország”: a revíziós propagandagépezet működése. *Forrás* 39:7–8 (2007) 86–105.

67 „(Csonka-Magyarország.) Kétféle Magyarország van most. Az egyik az igazi, a mely felöleli a hármás bérce és a négy folyam egész területét; a másik, az, melynek formáját, nagyságát a békeszerzők eszelték ki. Nemcsak mi hirdetjük, de ma már az egész tárgyilagosan gondolkodó világ mondja, hogy ez az erőszakkal megcsinált Magyarország, amelynek se keze, se lába, a mely [sic!] alig hogy lélekezni [sic!] tud, nem maradhat így sokáig. Nekünk fog igazat adni a történeti fejlődés és az Idő, a mi igazi Magyarországnak fog ismét életre kelni. De addig is meg kell különböztetnünk a békeszerzők szerint meghatározott Magyarországot, a melynek csak Csonka-Magyarország lehet a neve. Írásban és beszédben ezt a megjelölést kell használnunk éles megkülönböztetésül a mi hazánk, a mi országunk és a bekediktálta, összeszabdalt terület közt!”

A Mohács-toposz 1920 után Trianon fényében nyerte el a maga sajátos helyi értékét a korszak közgondolkodásában. Mohács emlékezhely-státuszának megerősítésében fontos lépést jelentett a csata négyszázadik évfordulója 1926-ban. A helyszínen tartott nagyszabású megemlékezésen Horthy Miklós kormányzó is beszédet tartott, de az előadók között ott volt Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter, Pekár Gyula volt miniszter, a Turáni Társaság elnöke és Ridvanbegoglu Hüszrev, Törökország budapesti nagykövete.⁶⁸ Zichy Gyula kalocsai érsek az általa pontifikált tábori mise szentbeszédében foglalkozott a mohácsi csatával. A megemlékezésen részt vettek a Magyarországon élő Habsburg-hercegek, Scitovszky Béla, a nemzetgyűlés elnöke, valamint a korabeli politikai és kulturális elit számos képviselője. Horthy beszédében megjelentek a jól ismert, hagyományos toposzok – egyenlenség, pártviszály, Magyarország mint a nyugati kultúra védelmezője –, amelyeket a száz évvel korábban, az 1826-os évfordulóra Kisfaludy Károly által írott elégiából kölcsönzött motívum foglalt keretbe: Mohács mint nemzeti nagylétünk nagy temetője. A kormányzó – a korabeli nemzetkarakterológiák egyik obligát toposzára, a magyarság keleti származására utalva – azt hangsúlyozta, hogy a magyarság a keresztény Európát egy olyan rokon faj ellen védelmezte, amely mára ellenségből barát lett. Mondandójának lényege azonban egy külpolitikai kísérleti léggömb felbocsátása volt:⁶⁹ a déli szomszédot olyan népként méltatta, amellyel a magyarságot több évszázados barátság és közös küzdelem köt össze, s nem szabad hagyni, hogy ezt az újabb keletű konfliktusok elhomályosítsák.

Klebelsberg Kunó beszédében az 1920-as Szekfű-könyvnek, a *Három nemzeteknek* egynévű motívuma köszön vissza. A nemzeti jellemnek Szekfű által részletesen katalogizált hibái közül a pártviszály kap főszerepet. A Mohács-hoz vezető fő okként a köznemesi és főúri párt vetélkedése jelenik meg. A miniszter – Szekfű parlamentarizmus-kritikájára emlékeztető módon⁷⁰ – mindenekelőtt a parlamentáris rendszer dezorganizáló mivoltára és végzetes felelőtlenségére hívja föl Mohács kapcsán a hallgatóság figyelmét:

„Ez a két párt az ország legnagyobb veszedelme idején élet-halál küzdelmet vívott egymással. Akiknek kedvük telik abban, hogy a parlamentarizmus kezde-

68 A török nyelvű beszédben – a faji együttérzést hangsúlyozva – testvérnépként emlegette a magyart, s kiemelte, hogy a hajdani török birodalom – a korabeli Európa vallási türelmetlenségével ellentétben – Magyarországon messzemenő vallási toleranciáról tett tanúbizonyosságot, és tisztelte a magyar nyelvet. Ennek bizonyítására Takáts Sándorra hivatkozva rámutatott, hogy a budai pasák magyar nyelven érintkeztek a lakossággal – ezzel nyilván az 1915-ben Takáts által (Eckhart Ferencsel és Szekfű Gyulával együtt) kiadott, a budai pasák magyar nyelvű levelezését tartalmazó kötetre utalt. Hangsúlyozta, hogy a hajdani ellentét kizárólag politikai jellegű volt, s beszédébe, mintegy történetileg megalapozandó a török–magyar barátságot, nem mulasztotta el beleszőni II. Rákóczi Ferenc nevét. (*Budapesti Hírlap* 1926. augusztus 31., 4.)

69 Horthy – a kitűzött célt, a magyar–jugoszláv közeledést tekintve – sikertelen beszédének elemzésére vonatkozóan lásd: Kerepeszki Róbert, Horthy Miklós mohácsi beszéde, 1926. Emlékezhely a politikai gondolkodásban és a nemzetközi kapcsolatok történetében. In: S. Varga–Szárász–Takács (szerk.), *A magyar emlékezhelyek*, 313–324.

70 Szekfű Gyula, *Három nemzetek. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920, 87 (a vonatkozó szövegrészt lásd a 97. jegyzetben).

teit kutassák, azok a két akkori nagy pártnak ezt a váltógazdálkodását örömmel üdvözölhetik. A magyar nemzet azonban a korai alkotmányosságának erre a játékára keservesen ráfizetett.⁷¹

Klebsberg beszéde ugyanúgy a Mohács–Trianon párhuzamra épített, mint a mohácsi emlékünnepeket több napon keresztül kommentáló és értékelő publicisztikák. A *Budapesti Hírlap* 1928. augusztus 28-i, *Mohács* című vezércikke – a mohácsi sírdombok és a trianoni sírhalom képére építve⁷² – a Mohács utáni magyar történelmet olyan katasztrófasorozatnak láttatja, amelynek a hajdani csatavesztés nem csupán kiindulópontja, hanem oka: „Mohácsot és Trianont a katasztrófáknak fekete ösvényei és szekérútjai kötik össze.” Mohács nem pusztán történelmi katasztrófa, hanem mindenekelőtt a vizálykodási hajlamnak és – a korabeli nemzetkarakterológiai gondolkodásmód kedvenc toposzát használva – a magyar keleti fatalizmusból fakadó bűnöknek, a közönynek és a rövidlátásnak a következménye. Ugyanebben a lapszámban egy másik, ugyancsak Moháccsal foglalkozó írás – az említett párhuzamból kiindulva – Werbőczy István és Tisza István pályafutását hasonlítja össze. Az 1926. augusztus 31-i lapszámban, amely egyébként a mohácsi emléknap eseményeit és az ott elhangzott beszédeket közli – *A csataterén* című tárcsa, szerző: Sándorfi Kamill dr. – a már látott motívumokat gyűjti össze: Mohács mint a nemzeti nagylét temetője, a magyar történelem mint Mohácsok sorozata, a feltámadás ígérete. Ezeket a szerző egy, némiképp a gótikus horrortörténeteket idéző képben jeleníti meg: „Fel kell támadnunk, mert a mohácsi koporsóból is kitört s újra hódított a magyar psziché.” Mindez kiegészül a „nem a csataterén legyőzve” toposzával, s a békés revízió ígértét hordozó – külföldi történelmi példákkal alátámasztott⁷³ – nemzeti regeneráció perspektívájával. Utóbbi alapját egy modernizációs reformprogram képezi.⁷⁴ A szerző kitér a mohácsi emlékünnepekre, a kormányzó beszédének arra a részére,

71 *Budapesti Hírlap* 1926. augusztus 31., 4.

72 „Hozzájuk képest más nemzeti szerencsétlenségeink apró sírdombocskái csak szelíden emelkedő Kunhalmok az Alföld végtelen síkján. Ezek mellett Trianon úgy meredezik sötétben az ég felé, mint ahogyan a Tatra csúcsai emelkednek ki a szepesi felföldből. Ennek az óriási sírhegynak fekete ormáról tekint most le a magyar gyászba borult múltjára és kődbe burkolt jövőjére.”

73 A porosz történelem a hivatkozási alap, ám nem militarisztikus vonásai, hanem a polgári ethosz okán: „Mennyit szenvedett a kemény porosz Napóleontól, hányszor verték volna igába, de nem lehetett vele mégsem bírni, mert az iskolában vas szorgalommal tanult, sportokban acélozta izmait s künn az életben a Frigyes Vilmosok takarékoságával egyszerűségében, vagyont gyűjtve élt.”

74 „A most mult [sic!] szenvedések külpolitikailag megiskolázták a nemzetet. [...] erős, összetartó, várépítő és nem légvárépítő Csonka-Magyarország, gazdag, munkás néppel, belső megelégedettséggel, jó pénzzel, a lelkek visszatérő összhangjával, a magyarság szellemi erejét öregbítő nagyszabású kultúrafejlesztéssel, kalandoktól mentesen, néhány év alatt a megszállott ország-részekre mágnessé, nagy nemzetekre kívánatos szövetségessé lehet, amely világpolitikai katalizsok [sic!] nélkül is a maga tiszteletparancsoló belső erejével visszanyerheti térképe nagy részét. [...] Ez intelligens, pompás faj, meggondolt, a becsületes iránytól el nem hajló vezérlés, belső fegyelem, okos birtokpolitika, a kereskedelem s ipar felkarolása, középosztályának el nem hanyagolása mellett nagy boldogság és erő színvonalára emelkedhet. Nem a szavak tűzijátéka ez. Eleven történelmi példák bizonyítják az elsüllyedt népek felemelkedését.” *Budapesti Hírlap* 1926. augusztus 31., 2.

amely a déli szomszédal való megbékélésre vonatkozik, s megemlíti a török követ beszédét is, rámutatva a két nép jelenlegi szituációjának hasonlóságára: Törökországot ugyanúgy megcsönkítették a győztesek, mint a régi Magyarországot. A Trianon utáni állapot új hódoltsággént – egy vizuális utalás keretében, a felosztás előtti Magyarország térképét megjelenítve – tűnik föl: „Dolgoznunk kell, erre s az egyetértésre tanít bennünket Mohács, melynek történelmi távlatában sóhajtvá köszöntjük az új [sic!] hódoltság végvárait, Pozsony, Nyitra, Ungvár, Arad, Temesvár, Kolozsvár, Nagyenyed hős vértől pirosuló gyásztereit.”⁷⁵

Az 1926-os évforduló alkalmat adott a mohácsi vereséggel és annak történelmi következményeivel foglalkozó népszerűsítő munkák, szónoki beszédek megjelentetésére is. Mai fogalmaink szerint a köztörténelem, a *public history* szférájába tartozó művekről volt itt szó: szerzőik között egyaránt találunk céhbeli történészt és műkedvelőt. Angyal Dávidnak, a korszak neves történészének *Mohács* című kis könyvecskéje ugyanúgy ebbe a típusba tartozik, mint az egyébként az Országos Levéltár tisztviselőjeként dolgozó Lampérth Géza költő brosúrája vagy éppen a jogász Réder Dezső szónoki elmélkedése. Ennek a műfajnak a darabjai – a korabeli sajtónak főntebb áttekintett írásaihoz hasonlóan – nemzetkarakterológiai motívumokból és a tizenkilencedik századi irodalom Mohács-toposzaiból építkeznek. Kisfaludy Károly *Mohács-elégiájának* már idézett nyitóképe Mohácsról mint a középkori magyar nagyhatalmi pozícióinak végét vető eseményről – nemzeti nagylétünk temetője – mintegy keretbe foglalja a nemzeti bűnök és nemzeti erények felsorolását, amely a tragédiát a magyar nemzeti jellem – a magyarnak mint keleti fajnak alapvető karaktervonásaként felmutatott – viszálykodási hajlamára vezeti vissza; ennek a bűnnek a megnyilvánulásaként értékeli a korabeli politikai elit hatalmi harcait.

Lampérth Géza írását – a Mohácsra vonatkozó emlékezet sarokpontjaként – egy szöveggyűjtemény egészíti ki. Részletek Brodarics István munkájából, a török krónikák csataleírásából, Kölcsey *Mohács*-esszéje és versek: Kisfaludy *Mohács-elégiája*, ugyancsak tőle a *Mohácsi Dal*, Vörösmarty Mihály, Eötvös József *Mohács* című versei, Reviczky Gyula *Nagy temetése*, továbbá saját, Moháccsal foglalkozó költeményei. Ezeket egy Mohácsról szóló népdal követi, legvégül a szerző kivonatossan ismerteti Mohács történetét, illetve Mohács emlékezhellyé változásának mozzanatait – kápolna, emlékoszlop stb.⁷⁶

Réder Dezső szónoki elmélkedésének célja nem a történelmi események aktualizáló ismertetése. Jóllehet ő is idéz Brodarics szövegéből és a török krónikákból, elsődleges szándéka a vértanú-nemzet és a keresztre feszített nemzet toposzának megidézése, a haza fogalma herderi keretbe illesztett motívumának kifejtése,⁷⁷ a vérző Magyarország és a feltámadás képeinek megfestése. Magyar-

75 Uo.

76 Lampérth Géza, *Mohács. A mohácsi vész 400-dik évfordulóján*. H. n., A Magyar Nemzeti Szövetség Kiadása, 1926, 60–95.

77 „A Haza tehát nemcsak a földet jelenti, amely ápol és eltakar, hanem ennél sokkal többet: egy nagy erkölcsi eszme megvalósítását: a Gondviseléstől egy nemzetre reábizott világtörténelmi fenséges misszióinak a betöltését. [...] Ne gondoljuk egy percre sem, hogy az eszményi hazafiságnak ez az intranszigenz kultusza a legkevésbé [sic!] is korlátozza volna az emberiség egyete-

ország Európa testének roncsolt sebeként jelenik meg, összekapcsolva annak a tartozásnak a motívumával, amely Európát Magyarországra vonatkozásában – a kereszténység védőpajzsa szerepéért – terheli. A közös nemzeti identitás alappilléreként az ezeréves magyar múltra való emlékezés jelenik meg.⁷⁸ az ebből fakadó morális erő nélkül nem lehetséges magyar feltámadás.

Angyal Dávid kiindulópontként Kölcseynek – már érintett – 1826-os, Mohácsról szóló írását választja, megállapítva azt, hogy az azóta eltelt évszázadban vajmi keveset haladt előre a nemzeti önismeret; ezt a Mohácshoz vezető történelmi út és az 1867 utáni évtizedek közötti párhuzam felmutatása követi.⁷⁹ Mindez kiegészül azzal a megállapítással, hogy a közvélemény – jöllehet a tizenhatodik században még nem létezett a sajtónyilvánosság – mindkét szituációban negatív hatást gyakorolt a döntéshozókra. A szerző konklúziója az, hogy két Mohács van: egy régi és egy új.⁸⁰ A kettő között különbség: a régi vétkek mellé az új Mohácsként értelmezett Trianonhoz új bűnök is kellettek. Szekfűhöz hasonlóan Angyal is Széchenyi Istvánt jeleníti meg olyan politikusként, aki rámu-

mes haladásában és közös, nagy kultúrmunkájában való részvételünknek. [...] az emberi és nemzeti eszme tehát egymással nemcsak hogy nem ellentétes, hanem nagyon is rokon fogalmak és egymásnak a kiegészítői. Az emberiségnek azt a nemes és legfőbb célját, hogy minden egyes egyén a lehetőség határain belül a legboldogabb legyen, az államok valósítják meg, midőn polgáraik jólétén, javain és jogain öröködnék...” Réder Dezső Dr., *Szónoki elmélkedés múltunkról és jelenünkről 1926. augusztus 29-ére, a mohácsi vész négy évszázados évfordulójára*. Pécs, 1926, 8–9.

78 „Mi az, ami bennünket, magyarokat szétválaszthatatlanul összetart, éljünk a Duna vagy a Tisza partjain, a Kárpátok bérctövében, elleneink földjén, vagy a távol világrészek elhagyott vadonjaiban? [...] Talán a politika, talán a pártok, vagy a társadalmi osztályok és egyesületek? [...] Egyedül és kizárólag csak a közös mult [sic!] [...], a közös gyász és a közös dicsőség képes erre.” Réder, *Szónoki elmélkedés*, 14.

79 „...most az a gondolat vesz erőt rajtunk, hogy a Jagellók kora Mohács előtt és az a néhány évtized, mely az 1867-iki kiegyezést elválasztja a világháborútól, meglepően hasonlóak. [...] A Jagellók korának feltűnő és minden más jelenségen uralkodó jellemvonása az egyenetlenség. [...] Így szakadt széjjel az ország még az ellenséges támadás előtt, nem osztályokra, hanem kisebb érdekcsoportokra, melyek a közszellem kifejlését elfojtották. [...] És ha jól vizsgáljuk a mi belső harcaink [sic!] történetét a világháború előtt, vajjon nem ugyanez a kérdés volt-e akkor is a viták központja, noha más nevek hangoztak fel? [...] most már nem táborozott a fegyveres nemesség a mezőn, nem vonult fel az országgyűlésre nagyurak embereitől vezetve dobpergés és trombitaharsogás közt, hanem a demokratikus alapon választott követek az újkori parlamentarismus [sic!] szokása szerint pártokra oszolva tanácskoztak egy fényes palotában. Azonban ezek a pártok nemigen tisztelték a nagy nemzetek parlamentaris [sic!] életének azt az uralkodó szabályát, hogy a pártharcok bizonyos határon túl nem terjedhetnek. [...]” Angyal Dávid, *Mohács*. Budapest, 1926, 4–6.

80 „A régi és új Mohács előtti nemzedék egyforma volt abban, hogy elbódult a csillogó, a szenvedélyeket felkavaró szavaktól. [...] A mohácsi vész magyar kortársai még a katastropha [sic!] után sem akartak a bánat országának polgárai lenni. [...] Így tüztük ki mi is 1918 őszén a nemzeti zászlókat az erkélyekre, az őszi rózsákat a gomblyukakba és szilajkoddunk nem épen [sic!] szittyá módon. Nem törődünk azzal, hogy mi minden veszett el, midőn a szent korona fénye elhalványult és nem hallottuk a lélekharangot, mely megkondult a régi Magyarországra felett.” Angyal, *Mohács*, 10, 12.

tatott a magyar nemzeti jellem fogatkozásaira: a szenvedélyek túltengésére, az ész és a szív politikájának ellentétére.⁸¹

Angyal gondolatmenete lezárásaként Nagyszombati Márton pannonhalmi perjel, korábbi kolozsmonostori apát 1521-es – Nándorfehérvár török általi bevétele után írott – *Opusculum ad regni Hungariae proceres* című hosszú költeményére hivatkozva az urak és parasztok közötti érdekegyesítés és az elit fel-frissítésének szükségességét mutatja fel megszívlelendő történelmi tanulságként.⁸² Ez azért érdekes, mert Nagyszombati elégiájában igen élénk színekkel, erősen negatív módon jelenítette meg az 1514-es Dózsa-féle parasztlázadást: naturalisztikusan részletezve a fölkelt parasztoknak uraik ellen elkövetett állati kegyetlenségeit.⁸³ Angyal ugyan utal erre a körülményre, ám könyvecskéjének végén mégis hangot ad annak a föltevésnek, hogy az élete utolsó éveit Pannonhalmán töltő Nagyszombati minden bizonnyal értesült arról a mohácsi csatavesztés utáni dunántúli parasztfelkelésről, amelynek okai között – sejteti Angyal – talán ott volt a parasztok neheztelése az urak csatavesztése miatt: hiszen ez a pogányok kezébe juttatta a verítékükkel művelt földet. Ezt azzal a feltevéssel egészíti ki, hogy a parasztokban fölvetődhetett a hatalomátvitel lehetősége is, az, hogy

81 Angyal okfejtése – a *Három nemzedékben* kifejtett sémát követve – a túltengő szenvedélyeket jeleníti meg jellegzetesen magyar karakterhibaként: „...Széchenyi István is kereste a magyar közélet hibáinak meghatározását, midőn az ész és a szív politikájának ellentétét magyarázta. [...]

Nem úgy értette a megkülönböztetést, mintha a nemes érzések és az ész útjai ellentétben volnának. A szív politikája Széchenyi nyelvén a gerjedelmek, az első benyomások, az ész által nem kormányzott nemes vagy önző szenvedélyek politikáját jelentette.” Angyal, *Mohács*, 14.

82 „Lényeges átalakulások egy nemzet történetében nem lehetetlenek. Szinte természetes fejlődésnek vehetjük azt, hogy a vezető osztályok kimerült részét új testi és lelki épségben még érintetlen osztályok váltják fel a vezetésben. [...] Nagyszombati már megbecsüli az érdemet az alacsonyabb rangúban is. [...] Elméjében talán felderengett az a gondolat, hogy a nép segítségével még visszaszerezhető az, a mit a nemesség elvesztett. Talán álmodozott arról, hogy az addigi vezető osztályok elvünült tagjaiba a népnek vére boldogabb jövővel bízható ifjúságot önthetne.” Angyal, *Mohács*, 15, 17–18.

83 A hosszú, három könyvben kifejtett elégia a török elleni harcra buzdítja az országot vezető főrendeket, rámutatva arra, hogy az ő nemtörődömségük volt az oka annak, hogy Nándorfehérvár török kézre került. Mátyás király korának dicsőségét szembeállítja az azt követő hanyatlással, melyben döntő szerepet juttat a Dózsa által vezetett parasztlázadásnak – az ezzel foglalkozó részt Márki Sándor magyarra is lefordította, s egy bevezetővel ellátva publikálta: Márki Sándor, Nagyszombati Márton verse Dózsa György korából. *Erdélyi Múzeum* 21:3 (1904) 160–164. (Online: http://epa.oszk.hu/00900/00979/00151/pdf/EM-1904_21_03_160-164.pdf; utolsó letöltés: 2018. június 1.) Nagyszombati szerint a lázadás maga is hozzájárult ahhoz, hogy a török szemet vetett az országra:

„Fegyveresen kezdett őrzöngeni most a parasztnép

És a nehéz munkát hagyva: csatázni akart. [...]

Elpusztítja a falvakat, ólakat, istállókat, a kertet

S mind, mi az országnak haszna, előnye vala. [...]

A törököt szintén ingerli a préda reménye

És pusztítani jön távoli házatokat

Országokra tör és várost, várat bevesz; immár

Nemzetségtektől úriadót követel.

Mert az a rögtöni édes vágy tölte meg a keblét,

Hogy szörnyű módon hajtsa igába e hont.” – Márki, Nagyszombati Márton verse, 162–163.

nekik kellene az urak helyébe lépni. Nem kizárt ezért – írja, a Trianon utáni nemzedékek számára megfogalmazva Mohács tanulságát –, hogy a mohácsi vész megrázkódtatása nyomán Nagyszombati végül eljuthatott az érdekegyesítést lehetővé tevő nemzetnevelés gondolatáig is.⁸⁴

III. 3. A nemzetkarakterológia mint a kollektív identitás vonatkoztatási kerete

A nemzetkarakterológia toposzai a korabeli közgondolkodás – ezt mind a publicisztika, mind pedig a népszerűsítő történelem vonatkozásában láthattuk – meghatározó referenciális keretként funkcionáltak. Ez távolról sem csupán magyar sajátosság volt.⁸⁵ a két világháború közötti Európa valamennyi országában megfigyelhető a nemzetkarakterológiai irodalom föllendülése – nagy számban születtek ilyen jellegű munkák szinte mindenhol. Különösen kedvelt a műfaj az első világháború utáni vesztes vagy félperiférikus pozícióba került országokban és kultúrákban.⁸⁶ Két országot külön is érdemes megemlíteni: Németországot és Spanyolországot. Németország vesztes nagyhatalomként a húszas években – persze csak átmenetileg – maga is félperiférikus országgá lett,⁸⁷ míg Spanyolország – bár a világháborúból kimaradt – gyarmatbirodalmát már a tizenkilencedik században elveszítette és a félperifériára sodródott. Kiemelésüket az indokolja, hogy a német és spanyol nemzetkarakterológia – utóbbi mindenekelőtt Ortega y Gasset révén, aki Magyarországon Németh László közvetítésével vált ismertté – a magyar teóriákat közvetlenül inspirálta. De ezek a gondolatok

84 „Vajon a lelki rázkódás a mohácsi vész után nem ébresztette-e föl fogékonyságát a dunántuli [sic!] népnek hangulata iránt? [...] Midőn kolostorának [...] falai közt könyveit forgatta, úgy képzeljük, hogy elmélázott a nemzetnevelés egy nagy tervén, mely által úrnak és jobbágnak lelkét közös érzésekbe kapcsolván új nemzedéket költöthet volna életre. Oly nemzedéket, mely vészben és viharban megacézózott idegekkel felemeli sülyedéséből [sic!] a letiprott hazát, az édes hazát, mint ő szeretne mondani.” Angyal, *Mohács*, 18.

85 A két világháború közötti magyar nemzetkarakterológiára vonatkozóan lásd: Kovács Gábor, *Modernitáskonceptiók a két világháború közötti magyar nemzetkarakterológiákban*. In: Neumer Katalin (szerk.), *Identitások és médiák I: Identitások és váltások*. (Ergo) Budapest, 2015, 202–234.

86 Lackó Miklós így ír erről: „...a modern nemzetkarakterológiát azokban az országokban művelték igazán intenzíven, amelyeket Cs. Szabó László »határmenti, problematikus népeknek« nevezett, amelyeknek modern kori fejlődésére torzulások, törések, elmaradások, ütemvesztettségük nyomták rá a bélyegüket.” Lackó Miklós, *Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről*. In: Uő, *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1996, 263. Kétségtelen tény ezeken a területeken a műfaj kiemelkedő népszerűsége, ám a jelenség nem korlátozódott csak ezekre, hiszen 1918 után az identitásválság – amelyre a kortárs nemzetkarakterológia reflektált – kevés országot került el. A témában megkerülhetetlen Trencsényi Balázs, *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, 2011.

87 Magyarországon a legismertebb a kortárs német teóriák közül Keyserlingnek a húszas években írott, s Európa népeiről átfogó népjellemtani freskót adó könyve volt: Hermann Keyserling, *Das Spektrum Europas*. Stuttgart, 1928. Ebben a szerző nagy terjedelmet szentelt a magyar nemzetkarakter leírásának: nézete szerint a magyar – a spanyol mellett – Európa másik arisztokrata nemzete. A két világháború közötti német nemzetkarakterológiára vonatkozóan lásd: Kovács Gábor, *A Nyugat alkonyától az Imperium Germanicumig. Nemzetkarakterológiák a weimari Németországban*. *Café Babel* 11:39–40 (2001) 19–30.

Európa-szerte – jó példa erre a vesztes vagy félperiférikus kategóriába nemigen sorolható Hollandia⁸⁸ – népszerűvé lettek, ideértve a csatorna másik oldalát is: Nagy-Britanniában ugyancsak születtek a témával foglalkozó írások.⁸⁹

A miéltre a választ akkor kapjuk meg, ha a jelenséget tágabb kontextusba helyezzük. Mindenekelőtt a századfordulón kezdődő és az első világháború után kiteljesedő *modernitásválság*ra kell rámutatni. Ez megkülönböztetendő a modernizációs válságtól, amelyet minden társadalom átél, amikor átlép a premodern korszakból a modernitás világába. Az ezzel járó modernizációs folyamaton – amelyben az archaikus gazdasági, társadalmi és mentális struktúrákat modern képletek váltják föl – így vagy úgy, de minden modernizálódó ország átmegy. A modernitásválság ellenben az addig domináns modernitásmintázatok tér- és hitelvesztését jelenti. Az első világháború utáni években pontosan ez történt: a tizenkilencedik századi modernitás paradigmája, vagyis a szabadverseny, korlátatlan kapitalizmus és annak politikai filozófiája, valamint ennek intézményes gyakorlata, a parlamentáris képviselői demokrácia került mély válságba. Hosszú, több évtizedes folyamat volt ez, amely komoly identitásválsággal járt együtt. Utóbbi különösen erős volt ott, ahol modernizációs és modernitásválság összefonódott, mint ahogyan ez az 1871-es porosz–francia háború nyomán megszületett bismarcki Németországban történt. Itt a vesztes világháború után kiváltképpen erős volt az identitáskrizis – ennek az eredménye lett az a kulturális konstelláció, amit Schivelbusch a vereség kultúrájának nevezett. A húszas évek harmadikutas, az alternatív modernitás jelszával fellépő ideológiáinak referenciális keretét a nemzetkarakterológia biztosította. A tizenkilencedik száza-

88 A Magyarországon is ismert és kultúrkritikai műveivel többekre hatást gyakorló Johan Huizinga maga is művelte ezt a műfajt. A nemzetkarakterológia mindenütt a helyi kultúra jellegzetes, közhelyszerű toposzaiból építkezik. Ezek természetesen az illető ország történelmében gyökereznek. Huizinga holland karakterről adott jellemzésének hiába is keresnénk párját a korszak magyar nemzetkarakterológiájában: „Akár magasra jutunk, akár alacsony sorban maradunk, mi, hollandok mindnyájan polgárok vagyunk, a jegyzőtől a költőig, a bárótól a proletárig. Nemzeti kultúránk minden értelemben polgári, a szó bármilyen jelentésében. [...] Egész történelmünk a polgári törekvéseket tükrözi. Őseink annak idején a polgári szabadságvágytól hajtva tartottak ki a spanyolok ellen. A köztársaság [...] politikai tulajdonságai a polgári erényben gyökereznek. A polgári milióból fakad kevésbé militáns jellegünk és mindennél hangsúlyosabb kereskedőszellemünk. A polgári társadalom magyarázza, hogy az alsóbb néposztályok kevésbé lázadók, miként azt is, hogy nemzeti létünk sekély vize csak enyhén fodrozódott a nagy szellemi áramlatok viharában. [...] leginkább bántó fogyatékoságaink: a féktelen szabadoság, a másik iránti figyelmesség hiánya és gyakran felemlégetett fősvénységünk is a polgári berendezkedésben gyökereznek.” Johan Huizinga, *Hollandia szellemi ismérve*. In: *Uő, Hogyan határozza meg a történelem a jelent. Válogatott írások. (1915–1943)*. Fordította, a bevezetőt és az utószót írta Balogh Tamás. Budapest, 2015, 121. Huizinga korántsem volt magányos fecske: a holland szociológia a harmincas és negyvenes években kifejezetten foglalkozott a holland nemzeti sajátosságok kérdésével. Erre vonatkozóan lásd: Bart van Heerikhuizen, *What is Typically Dutch? Sociologists in the 1930s and 1940s on the Dutch National Character. The Netherlands' Journal of Sociology* 18 (1982) 103–125.

89 Ernest Barker, *National Character and the Factors in Its Formation*. London, 1927; Arthur Bryant, *The National Character*. London, 1934. A témát – európai és történelmi kontextusban – részletesen tárgyalja Peter Mandler, *The English National Character. The History of an Idea from Edmund Burke to Tony Blair*. New Haven–London, 2006.

di univerzalista perspektívára épülő haladáshitet a hanyatláselméletek váltották fel,⁹⁰ s az egyetemes helyett a helyi, a lokális, a nemzeti vált fontossá; az elképzelt alternatív modernitásnak olyannak kell lennie, amely megfeleltethető az illető nemzet karakterével.⁹¹

Ez az elképzelés mindenütt a helyi kulturális kontextusba beágyazva jelent meg. Ez alól nem volt kivétel Magyarország sem, ahol a helyzet bizonyos vonatkozásokban hasonlított a németre, miközben természetesen sok mindenben nagyon is eltért tőle. Az egyik különbséget a magyar mint keleti nép középkorra visszanyúló toposza jelenti. A tizenkilencedik századtól ez a toposz sokszor a modernizáció kérdésével összekapcsoltan jelent meg. Így van ez Széchenyinél, aki szerint a magyar keleti alkatú nép, ami olyan tényező, amelyet figyelembe kell venni az oly szükséges reformok megvalósítása során: ezek eredményeképpen az ázsiai származásból fakadó karakterhibáknak erényekké kell nemesülniük.⁹²

A század végén, Beöthy Zsolt 1896-os karakterológiájában a magyar népjellem ázsiai vonásai a nomád lovas sokat idézett képében öltenek testet, kifejezetten pozitív értéktársításban: a keleti jellegű magyar nemzetkarakter alapvető vonása a politikai érzék, amely politikai intézmények létrehozásában manifesztálódik: a magyarság ennek köszönhetően válik képessé arra, hogy a legkülönbélebb etnikumokat asszimilálva olyan politikai keretet hozzon létre, amelyben megőrzi eredeti karaktervonásait.⁹³

90 A haladás fogalmának részletes tárgyalását adja egy korabeli munka: J. B. Bury, *The Idea of Progress*. London, 1924.

91 Az alternatív modernitás gondolata gyakori motívuma az első világháború utáni weimari Németországban kibontakozó konzervatív forradalom eszmekörének: Thomas Rohkrämer, *Eine andere Moderne? Zivilisationskritik, Natur und Technik in Deutschland, 1880–1933*. Paderborn, 1999. Azonban a koncepció nagyon népszerű volt a két világháború közötti kelet-európai harmadikutas gondolkodók között, akik a kontinens kulturális térképének átrajzolásában eredménykedtek, abban, hogy nemzetük – és a régió – kilép a nyugati modellek másolójának szolgálai szerepéből. Nagyon jellegzetes módon fogalmazza meg ezt 1935-ös történetfilozófiai esszéjében egy metafora keretében a magyar Németh László: „A népek kórusa itt áll. [...] A kis nép érdekel minket, a magyar, aki bedagadt torokkal, elfordultan áll a színpad szélén; vajon lelökik-e őt végleg a nézők közé, vagy ott énekelhet legalább a karban, mint története fényes szakaszain. Vagy – vakmerő reménység – elfogult hangján egyszer ő is beleszóllhat még a nagy szereplők párbeszédébe, mint azok a hírnökök, akik távol a színpadtól valami fontosat látnak és jelentik.” Németh László, *Magyarság és Európa*. In: Uó, *A minőség forradalma. Kisebbségben IV*. Budapest, 1999, 1996.

92 „...a’ magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni – Európában egyedüli heterogén sarjadék – ázsiai bölcsőjében rejtőző, eddigelé sehol ki nem fejlett, sehol érettségre nem virult sajátját; sajátját egy törzsokfajnak, mely, jóllehet mindent maga előtt ledöntő dagályként már több ízben gyászba borítá földgolyónk’ legkiképzettebb részeit, ‘s fel fel bőszülésiben mint isten’ ostroma mindenütt vérről járt, bizonyosan annyi különöst, ‘s erejénél fogva, bizonyosan annyi jót és nemest rejt magában, mint az emberi nemnek akármely lelkes és erős családja, csak hogy mint azoknál úgy ennél is, külön sajátági árnyéklatokban: a’ korlátlan tűznek nemes hévre, a’ vad erőnek bajnoki szilárdságra, a’ romboló ittasságnak nagylelkűségre kell tisztulni, felemelkedni!” Gr. Széchenyi István, *A’ Kelet népe*. Pozsony, 1841, 8; online: <http://mek.oszk.hu/05500/05533/05533.pdf>; utolsó letöltés: 2018. május 2.

93 „Így a magyar föld természete, a magyar faj uralma és közintézményei, a magyar történet jelme, a folytonos és erős keveredés ellenére is, legalább fővonásaiban, mind máig fentartották

A vesztes háború és a trianoni békeszerződés után a régi nemzetkarakterológiai toposzok részben vagy egészben átértelmeződtek. A nomád múltból eredeztetett magyar politikai érzék, amely a múltban a soknemzetiségű magyar birodalom megteremtéséért és fenntartásáért felelős pozitív jellemvonásként szerepelt, az új helyzetben immáron inkább negatívként, hatalmaskodási ösztönként, basáskodásra, úrhatnamságra, viszálykodásra való hajlandóságként jelent meg; olyan kollektív jellemhibaként, amely a nemzeti tragédiák, Mohács és Trianon egyik fő oka volt. Ez az átértelmezés összekapcsolódott a magyar politikai elit 1920 utáni új nemzetépítési stratégiájával, amely a dualista korszak asszimilációs politikáját etnoprotekciónizmussal váltotta föl. A világháború utáni magyar nemzetkarakterológia sajátos pozícióba került. A társadalmi képzelet számára neki kellett biztosítania azt az értelmezési keretet, amely képes volt a régi, érvényét veszített mentális térképet valamelyest pótolni. Emellett a nemzetkarakterológia ezekben az évtizedekben a politikai filozófia és a politikatudomány pótlékeként is működött: ezeknek a konstrukciónknak kellett megjelenítenie annak a jó és igazságos közösségnek a képét, amely kompatibilis a nemzet karakterével. Tudománnyá azonban – sem az alkalmazott módszer, sem pedig az intézményesülés tekintetében – nem tudott válni. A hasonló toposzokból építkező, ám következtetéseiket tekintve egymásnak sok esetben nagyon is ellentmondó teóriák kidolgozói között egyaránt találunk irodalmárokat, történészeket, filozófusokat, etnográfusokat és zenészeket.

Az új fogalmi keretek kiépítésében a húszas évek elején alapvető szerepet játszott két – egymással egyébként világnézetileg és politikailag élesen szemben álló – gondolkodó, a történész Szekfű Gyula és az író Szabó Dezső.⁹⁴ Szerepük

[sic!] az eredeti magyar lelket. A beolvadt idegenek: lovagok és harcos nomád csapatok ép úgy, mint a földművelő és iparos települők, nemcsak nyelvükben, hanem lelkük [sic!] szerint is magyarokká lettek. Azzal a csodálatraméltó jelenséggel állunk szemben, hogy míg alig van Európában nemzet, mely a legkülönfélébb népelemeknek oly erős és szinte szakadatlan vegyülését mutatná: alig van egyszersmind olyan is, mely mindennek ellenére az alapító faj lelki típusát oly híven és félreismerhetetlenül megőrizte volna” Beöthy Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*. Budapest, 1896, 1–2; online: <http://mek.niif.hu/13700/13783/13783.pdf>; utolsó letöltés: 2018. május 2.

94 Szabó Dezső tételes nemzetkarakterológiát voltaképpen nem fejt ki, helyette *Az elsodort faluban* és későbbi műveiben jellegzetes társadalmi – középosztály, nemesség, papság, arisztokrácia – típusokat rajzol meg, s ezekkel állítja szembe a magyar parasztot mint egy etnikai-kulturális típust. Mindez a magyar történelemnek egy erősen etnicista és xenofób olvasatába és egy hanyatlástörténeti fogantatású, vitalista – ám nem biológiai – rasszizmussal és marxista kizsákmányoláselmélettel fűszerezett történetfilozófiába illeszkedik. (Erre vonatkozóan lásd: Kovács Gábor, *Liberalizmusképek a népi mozgalomban*. In: Ludassy Mária [szerk.], *A felvilágosodás álmai és árnyai*. Budapest, 2007, 468–494.) Az idegen származású – szláv, zsidó, sváb – magyar hatalmi elitek a kezdetektől fogva folyamatosan kizsákmányolják – a magyar jellegű hordozó – parasztságot. Ennek orvosságául hirdeti meg az új honfoglalás koncepcióját. A népiekre nagy hatást gyakorolt kiegészítés a magyar történelem olyan katasztrófája Szabó felfogásában, amely minden korábbit, így Mohácsot is felülmúlja: „Az 1867-iki évszám minden tatárjárásnál, minden mohácsi vésznél tragikusabb évszám a magyarság életében. Az a réteg, mely eddig az idegen dinasztiaival, a ragadozó főurakkal, s az internacionális klérussal szemben – ha az egyes korok hibáitól nem is mentesen –, de mégis magyar politikát csinált, s a magyar életakaratot vitte be az államélet kialakításába: a nemesség sok okból, a ránk egyszerre szaka-

azért volt fontos, mert az őket követő generációk aszerint pozicionálták magukat, hogy miként viszonyultak hozzájuk. Ez nemcsak a népi mozgalom gondolkodóinak esetében volt így – Németh László, a szociológus Erdei Ferenc vagy a korszak egyetlen valódi politikai gondolkodója, a nézeteit majd csak a harmincas évek második felétől kifejtő Bibó István –, de náluk a legnyilvánvalóbb.

III. 4. Szekfű Gyula hanyatlástörténeti víziója

Szekfű Gyula 1920-ban megjelent *Három nemzedéke* – Szabó Dezső egy évvel korábbi könyvéhez, *Az elsodort faluhoz* hasonlóan – jelentős mértékben befolyásolta a Trianon utáni értelmiségi-középosztályi generációk világgépét. A mű alcíme: *Egy hanyatló kor története* megelőlegezi a történetfilozófiai keretet: Szekfű a magyar tizenkilencedik századi történelmet – az akkortájt egész Európában elterjedt és az Oswald Spengler által popularizált motívumot átvéve – hanyatlástörténeti sémában értelmezte.⁹⁵ A *Három nemzedék*ben sajtószerűen ötvöződik a nemzetkarakterológia és a konzervatív történetfilozófia. A magyar karakter bűnei a nemesi nemzet tradicionális jellemhibái,⁹⁶ amelyek paradox módon egy univerzalista modern politikai ideológia, a liberalizmus jegyében fogant parlamenti rendszerben nem eltűnnek, hanem éppen ellenkezőleg, kiteljesednek.⁹⁷ Az első kiadás bevezetésében – amelyet az 1934-es, kibővített kiadásból kihagyott – a történelmi változások természetéről elmélkedik. Magyarai István sárvá-

dó demokratikus szabad versenyben széttűzlött, elkallódott, megszűnt egységes külön történelmi tényező lenni.” Szabó Dezső, *A magyar protestánsizmus problémái*. In: Uő, *Egyenes úton. Tanulmányok, jegyzetek*. II. Budapest, 2003, 919.

95 „Hetedik éve, hogy a világháború kitérésével a béke és nyugalom elköltözött közülünk, hetedik éve, hogy Európa országai lázas forróságban gyötrődnek, krízisek érnek kríziseket, forradalmak ágaskodnak és hullnak porba, hogy új mozgalmaknak és nyugtalanágnak adjanak helyet. [...] Nem csoda, ha terjed a tan az európai műveltség végleges pusztulásáról, ha mind többen és többen nézünk szemébe a lehetőségnek, a legkegyetlenebbnek, mely a nyugati közösség tagjait érheti: hogy civilizációnk éppen [sic!] úgy végső haldoklását éli, mint élte a görög-római a negyedik-ötödik században.” Szekfű, *Három nemzedék*, 5.

96 „Nemzeti bűneinket, e századokon át buján burjánzókat, négy bokoralkjában mutatja be Széchenyi. Az elsőhöz a hiúság és rokonai: önhiúság, önáltatás, öncsalás tartoznak, a másodikba lelkesedés és szalmatűz, harmadikba közrestrés, negyedikbe végül irigység és szülőltei, pártviszály és uralomvágy.” Szekfű, *Három nemzedék*, 29.

97 Szekfű a liberalizmust csak születése helyén, Nagy-Britanniában tartja a nemzeti karakterrel szervesen összekapcsolódó, konstruktív politikai tannak, amely másutt destruktív erőként működik. Ebbéli nézete nagyon hasonló a korabeli német konzervatív forradalom szerzőinek – e tekintetben nagyon tanulságos Oswald Spengler 1919-es politikai pamflet-esszéjével, a *Poroszság és szocializmussal* való összevetés – felfogásához: „Az angol liberalizmus unikum a maga nemében: történeti képződmény, nem idegen országból máról-holnapra odafútt növény; gyökerei századokra nyúlnak vissza az angol nép ősi ethnikumába [sic!] és történeti intézményeibe. [...] Ma már világosan látjuk: nyugati és középeurópai [sic!] államok parlamentarizmus egész az orosz, török, perzsa parlamentekig idegen képződmény, mely az államélet középpontjában állva több erőt köt le, mint amennyi újat produkál. A kontinens parlamentek története nem kormányzástörténet, mint az angol, hanem krízistörténet, kríziseké, melyeknek nem egyszer áldozatul esik nemzet, állam és társadalom. A formákat átvettük, de nem a szellemet, mely kölcsön nem vehető.” Szekfű, *Három nemzedék*, 87.

ri prédikátort idézve a birodalmak hanyatlásának középkoriak által konvencionálisan emlegetett okaira – pártoskodás és a fejedelmi hatalom gyengülése – utalva a régi és új Mohács, vagyis a Mohács és Trianon közötti párhuzamhoz jut el.⁹⁸ Jóval később, a könyvnek a magyar karakter hibáit tárgyaló részében ismét csak fölillantja ezt a párhuzamot: itt első és második Mohácsról beszél.⁹⁹ 1934-ben munkájának *És ami utána következik* című résszel kibővített – ebben a neobarokk terminust bevezetve átveszi a népiek rendszerkritikájának bizonyos elemeit – kiadásában újra visszatér a két korszak összehasonlítására. Itt megállapítja, hogy következményeit tekintve Trianon, a második Mohács súlyosabb volt. Az első Mohács után a török – az utódállamok kormányzatával szemben – nem törekedett a hódoltság etnikai viszonyainak átalakítására; viszont a Trianon utáni magyar politikai elit összességében – a forradalmak rövid intermezzójától eltekintve – jobban vizsgázott tizenhatodik századi elődjénél. Nem került sor olyasféle önfeladó aktusra, mint Szapolyai János Szulejmánnak adott kézcsókja. Ezenfelül – szögezi Le Sekfű – az ország közvéleménye pártállástól függetlenül támogatja a revíziókat, tehát a második Mohács után szétdarabolt ország újra-egyesítésének gondolatát.¹⁰⁰

III. 5. Szellemtörténet és nemzetkarakterológia

A nemzetkarakterológiai konstrukciók messzemenően kompatibilisnek bizonyultak a szellemtörténeti megközelítés számára.¹⁰¹ A nemzeti karakter ebből a perspektívából egy, a történelmi időben kibontakozó kollektív szellemi típus-

98 „A fejedelmi méltóság alábbszállása, pártoskodás és elvakultság, ezek valának a mohácsi változásnak előjelei és évtizedes kísérői. Nincs kétség benne, hogy mindezek feltűntek a mai változásban is, melyet a mi sorsüldözött nemzedékünknek kell átélnie. Csak a tizenhatodik század jámbor kifejezéseit kell lefordítanunk a modern alkotmányos és társadalmi élet nyelvére. [...] A másik jel, a pártoskodás, modern viszonyok közt politikai és társadalmi ellentétekben mutatkozik, melyek kiélesedve szintén megállásra kényszerítik az állami gépezetet. [...] Mindez a mi közelmúltunknak, sőt jelenünknek és jövőnknek is – ameddig e történeti processzus, a változás tart, – sokkal inkább jellemző sajátja, mint az első Mohácsnak, midőn a pártoskodás inkább primitív középkori formákban jelentkezett.” Szekfű, *Három nemzedék*, 7.

99 A régi bűnök Szekfű szerint ismét felbukkannak a dualizmus parlamenti rendszerében, a második Mohácsot megelőző évtizedekben: „A politikai cselekvés rugói közt ismét ott szerepel a családi összeköttetés, akárcsak Mátyás halála után a Mohácsot megelőző évtizedekben. Tisza István ellen régi főúri családok fognak össze és fújtatják a lángot, mint a szintén homo novus, csak második nemzedékben főnemes Szapolyay [sic!] János ellen az ősnemes Báthoryak és társai. Eszközökben senki sem válogat többé, az emberek érzéke racionális parlamentarizmus iránt végkép eltompul. [...] Ez a kor az, midőn öblös hangok, széles vállak és boltozott mellkasok tulajdonosaiból nagy politikusok lesznek, amint ez körülbelül hasonlóképpen történhetett négyszáz év előtt, a [...] Mohácsért felelős nemesi gyülekezetekben. [...] Első Mohácsunk vészjósoló előjelei közül a pártviszályt és a kormányhatalom súlyedését [sic!] már megtaláltuk a kiegyezési korszak idejében, annak közjogi viharaiban. Hátra van még a harmadik előjelnek, a nemzeti önáltatás és elvakultságnak gyökereit felkutatnunk.” Szekfű, *Három nemzedék*, 254–256.

100 Szekfű Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1989, 385.

101 Lackó Miklós, Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről. In: *Uő, Sziget és külvilág*, 275–282; Szűcs Jenő, A magyar szellemtörténet nemzet-konceptiójának

ként ábrázolható, amely vándorlása során kibontakoztatni igyekszik saját szellemi lényegét, ám ebben befolyásolják egyrészt a saját maga létrehozta objektívációk – kultúra, társadalomszerkezet stb. –, másrészt pedig az, hogy szükségszerűen találkozik más nemzeti egyéniségekkel. Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosója* kétségtelenül ennek a szellemtörténeti karakterológiának legnagyobb hatását és legkonceptiózusabb darabja. Európa népeinek nemzeti karaktere ebben az a priori jellegű szellemtörténeti típusalkotás segítségével megragadható képekben jelenik meg: Az angol a *telepes*, a francia a *stilizátor*, az olasz a *humanista*, a német a *vándor*, míg a magyar a *bujdosó*.

A mű – amelynek koncepciója a húszas évek végén már megvolt, s 1932–1935-ben a *Minerva* folytatásokban közölte, míg könyv alakban csak 1936-ban jelent meg¹⁰² – ugyanabba a kultúrkritikai vonulatba tartozott, mint Szekfű *Három nemzedéke*: Prohászka modernitás-kritikája azonban átfogóbb a Szekfűénél, aki a liberalizmust bírálja. Prohászkanál ugyanis a nyugati modernitás egésze kerül célkeresztbe: véleménye szerint – a kortárs német kultúrkritika kedvenc toposza ez – a Nyugat az egyoldalúan túlfelődött racionalitás csapdájába került, ahonnan – a kortárs közép- és kelet-európai harmadikutas gondolkodók kedvenc ideájaként – a kontinens fiatal és elhasználatlan népeinek vitalitására támaszkodva lehet kikerülni. Mindenekelőtt az olasz és a német nép játszhatja el ezt a szerepet – lényeges szem előtt tartani, hogy itt nem az új totalitárius rezsimék iránti rokonszenvről van szó, a koncepció ugyanis még a húszas években fogant. Ám ezen túlmenően – az egyébként a magyar nemzetkarakter hibáit meglehetősen kritikus módon felsoroló – Prohászka a magyarságban is látni vél egyfajta regenerációs potenciált.

Egyfelől – hasonlóan a *Három nemzedék* listájához – ő is a tradicionális bűnök részletes katalógusát adja. Ezek közé tartozik a múltba menekülés, az ősök dicső tetteinek fényében sütkérezés, amely mögött a valóságtól, a ma feladataitól való félelem áll, s amelynek beszűkült valóságpercepció a következménye. Prohászka szerint nagy szerepe volt a mohácsi traumának abban, hogy ez az irrealitáshoz vonzódás megerősödött:

„A középkor folyamán az irrealitásnak ezt a formáját kétségtelenül nehéz megállapítani és követni, de a magyarnak örök elkülönülési hajlamából, amely a lázadó Koppánynak és Vatának a pogánysághoz való visszatérési kísérlete óta állandóan ott lappangott, következtethetünk rá. A fenti értelemben először a mohácsi vész után jelentkezik félreismerhetetlenül, az ősi szokáshoz való visszafordulás követelésében, amely feledteti vele jelenvaló szorongatottságát. Ettől kezdve állandó motívuma a magyar életnek, egyre korlátlanabbul adja oda magát a múlt hősi ábrándjának, míg végre a XVIII. század végétől úgyszólván életformájává válik.”¹⁰³

tipológiájához. In: Uő, *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, 1974, 281–327; Trencsényi, *A nép lelke*, 393–400.

102 Lackó, *Bujdosó*, 279–280.

103 Prohászka Lajos, *A vándor és a bujdosó*. Budapest, 1941, 135–136.

Ugyanakkor a külső kihívásokra adott válasz milyenségét a nemzeti karakter határozza meg. Példának okáért – mondja Prohászka – a sokat emlegetett magyar katonai erény, a magyar államfenntartó képesség egyik lényeges eleme nem sokban különbözik más népek hasonló tulajdonságától, tehát nem karakterspecifikus sajátosság. Önmagában Mohács – mint külső trauma¹⁰⁴ – nemigen különbözik a legtöbb népet ért történelmi megrázkódtatástól, ám az arra adott válasz milyensége a válaszadó karakter függvénye, annak metafizikai irányultsága határozza meg.¹⁰⁵

De miben is ragadható meg az a sajátosan magyar regenerációs potenciál,¹⁰⁶ amely akár Európa számára is jelentőséggel bírhat? Ehhez a gondolathoz Prohászka egy korabeli, gyakorta használt kultúrkritikai toposzból kiindulva jut el. Ez pedig a modern világ egyik alapvető sajátossága, a szakralitás dimenziójának eltűnése.¹⁰⁷ Az amerikanizálódó és nemzeti karakterüket elvesztítő nyugati népek – ismét csak a kortárs német kultúrkritika kedves témája ez – ennek hiányától szenvednek

104 „A sacco di Roma bizonyonnan nem volt kevésbé véres és kihatásaiban kevésbé [sic!] végzetes, mint Mohács; a százéves háború okozta nemzeti szétszóródás nem sokban maradt el a mi török hódoltságunké mögött; a harmincéves háború nyomán támadt elesettség semmiben sem volt vigasztalóbb a függetlenségi küzdelmek korának szellemi bénultságánál. Az ú. n. »békés fejlődés« lehetőségének másutt is megvoltak nem kevésbé súlyos akadályai.” Prohászka, *A vándor és a bujdosó*, 139.

105 „...a harcnak a magyarságban egészen más, valamiképpen [sic!] az életformájával szorosabban összefüggő jelentősége van, mint bárhol másutt Nyugaton. Úgy kell lennie, hogy miként a magyar szabadságeszmének, úgy a magyar harcoknak is más a metafizikai háttere, s ezt a nyugati népek már csak azért sem érthetik meg, mert a saját harci akaratok metafizikai alapjaiból vonják szemléletük körébe. Ezért látják a magyar harciasságnak pusztán két típusát: a hőst, ha rokonszennvel jönnek felénk és az örök rebelist, ha ezt a rokonszennvet is megtagadják tőlünk.” Prohászka, *A vándor és a bujdosó*, 140.

106 „Ámde amit általában hiányunknak szoktak tulajdonítani, abban éppen erő és lehetőség rejlik. Mégpedig nemcsak magyar, hanem európai szempontból is. Balgaság és megokolatlan elbizakodottság jele volna csak gondolni is arra, mintha a magyarságon dőlhetne el Európa sorsa: a globus Hungaricus szempontjának alkalmazása bizonyonnan itt a legkevésbé [sic!] helyénvaló. De [...] megvan benne a jóakarát az emberileg jelentős iránt. Az a jóakarát, amelyről a múlt században, de főleg a világháború óta Európa többi részében mindinkább megfeledkeztek. E tekintetben a magyarság valóban hű beavatottja volt az európai szellemnek, hívebb, mint maga ez a beavató volt önmagához. Ez a jóakarát magában véve kétségkívül még nem életforma, bár több a pusztá vitalitásnál is: célok szolgálatába szegődtetett, kiművelt, kultúrával átítatott vitalitás ez már, az életformának mintegy termékeny tája. De mint vitalitás: friss és még felhasználatlan erő. Ezzel számolni érdemes és vele kapcsolatban hanyatlásról és végről beszélni mindenesetre aaptalan.” Prohászka, *A vándor és a bujdosó*, 232–233.

107 A lélektelenné és mechanikussá vált modern világ reszakralizálásának gondolata a tradicionalista beállítottságú gondolkodók kedvelt toposza volt. Nálunk ez Hamvas Bélánál és a modernitást a kiteljesedett bűnösség koraként megjelenítő Kodolányi Jánosnál központi gondolat: „A bomlás kezdete valahol Bacon körül keresendő, az empirizmusban. A természettudomány megölte a szimbólumot, a csodát. Megölte a transzcendens létezés jelképi tükröződését. Megölte a hitet. A nagy francia forradalom már az Ész istennőjének képében valóban az ész, a rációt, jelképes fogalmazásban Lucifert, a Fényhozót ültette a trónra s a folyamatot, amely akkor végbement a nyugateurópai [sic!] lélekben, kísérteties pontossággal felvilágosodásnak nevezték. Fölállították a fejlődélméletet. Ma is abban a tetszetős meggyőződésben vagyunk, hogy minden múlt esztendő egy-egy lépcsőfok a »haladás« piramisán.” Kodolányi János: Máraí és a kultúra In: *Uő, Zárt tárgyalás, Tanulmányok, vitairatok, emlékezések*. Budapest, 2003, 104.

a leginkább.¹⁰⁸ A magyarság itt egy sajátosan magyar, a profánt és a szakralist, a múltat és a jelent ötvöző politikai teóriával, a Szentkorona-tannal járulhat hozzá az európai gondolkodás szakralis tartalmakkal való felfrissítéséhez:

„Mert amikor a nemzet szétesése Mohács után bekövetkezett, a nemzettag-ság eszméjével szinte történetfeletti összetartotta, átfogta a magyarságot, megőrizte önmagának, de egyúttal megőrizte a Nyugatnak is. Ezzel a nemzetmentő, létben tartó hivatásával vált a szent korona eszméje a magyarságnak valóban csodaszerű léttényezőjévé. Itt teremtett a magyar szellem magának metafizikát, az önnönmaga sorsában kifejezve a változatlant, az örökkévalót a változóban és mulandóban. Valóban demiurgikus hatalom ez, a földnek és az ősöknek szelleme szól hozzánk belőle. [...] Mindaz, amit a magyarság történeti élete folyamán létrehozott, valamiképpen [sic!] erre a misztikus, történetfeletti módon egyesítő eszmére mutat vissza: egész kultúránk ennek az objektivációnak magva körül gyűrűződött, és ennek a kultúrának minden tartománya és alkotása arról tanúskodik, hogy nekünk a jelen mindig a múlt hagyatéka, a múlt viszont mindig a jelen akarata.”¹⁰⁹

Jóó Tibor – Prohászka Lajoshoz hasonlóan – a két világháború közötti magyar szellemtörténeti iskola gondolkodója, akinek nemzetkarakterológiai koncepciója magán viseli ennek az irányzatnak a sajátosságait. A magyar történelem az a priori jellegű nemzeti szellem kibontakozásának története.¹¹⁰ A nemzeti szellem mint individuális totalitás a kellés szférájába tartozik – következésképpen vizsgálatához a filozófiai és történeti módszer együttes alkalmazására van szükség –, s a konkrét történeti valóság szférájában történő realizációja a nemzeti elit feladata. Ez a történeti időben kibontakozó totalitás réteges szerkezetű – a különböző rétegek az adott történeti periódus kihívásaira adott válaszok tárgyasulási. A középkori Magyarország a nomád és keresztény rétegek sikeres

108 „A sacrum impérium a XIII. század derekán szétbomlik; léte ezután már csak fikció, mint ahogy pusztán névleges a francia vagy az angol királyi hatalom vallásos jellege is. Ezzel szemben a magyarságban nem képzelgés, hanem egyre jobban erősödő valóság. Ezzel mentett meg a magyarság a vallásos alapjaiból mindinkább kivetkőző Európának több mint félévezreden át egy »középkori« vallásos eszmét, amelyet nemcsak élt, hanem fokozatosan fejlesztett és tágított is, úgy is mondhatnók: a modern formákra nézve is rugalmassá tett. Hogy ez mit jelent, azt különösen csak ma tudjuk kellőképpen méltányolni, amikor a végképpen racionalizálódott Európa úgyszólván minden tagjában vonaglik, és amikor a legmerészebb történelmi kísérlet is a középkor vallásos kötöttségéhez valamiképpen [sic!] hasonló létformának megvalósításán munkálkodik. Ez az a nagy csoda a magyarság életében, amely a szétszóródástól mindig megóvta, de egyúttal oly lököerőt is adott maroknyi népünknek, amellyel szemben a modern, nyugati alkotmányjog alapjára helyezkedő ellenfeleink végső eredményben éppoly tehetetlenek voltak, mint régebben a Kelet zsarnoki hatalmai.” Prohászka, *A vándor és a bújdosó*, 162–163.

109 Prohászka, *A vándor és a bújdosó*, 165–166.

110 „A nemzeti szellem egységes ugyan élete egész folyamán, [...] de állandóan fejlődő egység és individualitás – individuális totalitás –, amint a változó életviszonyok és fejlődő általános kulturális helyzet feladataira megfelel, magatartását hozzájuk idomítja, önnön lényegét kifejti. [...] Lényege ezeknek a változásoknak a folytonosságában és egészében fejeződik ki. Struktúráját – ismételjük – a fejlődés szakaszai határozzák meg, melyek individuális szellemi aktusokból fakadnak.” Jóó Tibor, *A magyar nemzeti szellem*. In: Uő, *Történelemfilozófia és metafizika*. Budapest, 2001, 176.

szintézisének volt a gyümölcse. Joó Tibor teóriájában ez a középkori magyar állammodell – Prohászka Lajosnak a Szentkorona-tannal kapcsolatos előbb látott koncepciójához nagyon hasonlóan – a modernitás politikai struktúráinak potenciális, ám a történelmi körülmények szerencsétlen összjátéka folytán elvetélt alternatívájaként jelenik meg.¹¹¹ A nacionalizmus – amelyben Joó a harmincas években kibontakozó totalitarizmusok fő okát látja – ugyanis a modern világ bajainak egyik gyökere. A nacionalizmus elvei és szelleme alapján létrejövő nemzetállam szükségképpen agresszív és intoleráns természetű politikai struktúra; éles ellentétben áll a keretein belül a legkülönbözőbb etnikumokat nemcsak tolerálni, hanem integrálni is képes, a keleti és nyugati tradíciót ötvöző Szent István-i államkerettel, amely akár mintául is szolgálhatott volna mások számára, ha sikerült volna átmenteni a modernitásba.

A magyar nemzeti szellem legősibb rétege a nomád, amelyet Szent István gazdagított keresztény réteggel, míg a reneszánsz kor – Nagy Lajos és Mátyás király, valamint a humanista elit működésének eredményeképpen – egy újabb réteget rakott rá az addigiakra. Ebben a szerves fejlődésben jelentett végzetes törést Mohács:

„A nemzet életének legnagyobb katasztrófája Mohács volt. Négy évszázad gyászszavai nem voltak elegendők arra, hogy a borzalmasságát kifejezzék. Az addigi rétegek beszakadtak, összetörték, s ebben az állapotban váltak új alapréteggé. [...] Mohács olyan törés nemzetünk életében, melyhez hasonlót kevés nemzet élt át. Egyszerre bukott le a hatalom csúcsáról. Önerzetét olyan súlyos sebzés érte, mely szellemének egész hangulatát, az addigi biztonságos, büszke derűt, s vele magatartását is szükségszerűen átalakította. A Mohács utáni magyar egészen más szemmel néz a világba, mint a Mohács előtti. A strukturális vizsgálat kérdése éppen az, hogyan alakult a szörnyű csapás és az azóta meg nem szűnő nyomás alatt az ősi alkat.”¹¹²

A Mohács-trauma – Joó Tibor interpretációjában – a magyar nemzetkarakter későbbi torzulásainak fő okaként jelenik meg. A kortárs magyar nemzetkarakterológiákban egyébként szinte obligát toposzként megjelenő motívum, az egyéni autonómia iránti ősi igény, amely e koncepcióban a nemzeti jellem ősi rétegéhez tartozik, ennek hatására a viszálykodás és széthúzás iránti hajlandósággá változik át; de ugyanez történik az egészséges önértékből származó büszkeséggel is. Utóbbi göggé és kisebbségi érzéssé torzul. A török hódítás, az ország három részre szakadása és az azt követő geopolitikai helyzet determinálta katonai erények dominanciája pedig a későbbiekben a modern világ által megkövetelt polgári erények meggyökerezésének akadályává lesz. Az idegenekkel szemben érzett – egyébként már a középkorban is megnyilatkozó – averzió ugyancsak Mohács következményeként jelenik meg a nemzeti karakterben határozottabb

111 „Úgy látszik, a nacionalizmus végzetes vaksága lehetetlenné teszi, hogy a nemzetek megértsék egymás sajátos individualizmusát. [...] S talán az a legtragikusabb, mégpedig egész Európa életére nézve, hogy a [magyar nemzet] szellemiségének ősi alaprétegében szunnyadó ama politikai lehetőségeket nem ismerték fel, melyre Szt. István birodalmi gondolatával kapcsolatban mutattunk rá.” Joó, A magyar nemzeti szellem, 192.

112 Joó, A magyar nemzeti szellem, 187.

színezettel.¹¹³ Mindazonáltal a tizennyolc–tizenkilencedik század fordulója után a nemzeti jellem – a korabeli magyar elit olyan képviselőinek köszönhetően, mint Bessenyei, Kazinczy és Széchenyi – új rétegekkel gazdagodik. A nemzetkarakterológia módot ad Joó Tibornak arra, hogy egy – a konzervatív liberalizmus alapjain álló – demokrácia-konceptiót fejtsen ki. Ez egy hanyatlásmélettől öt-vözött szabadságnarratívaként jellemezhető. Joó a hagyományra és az egyeduralomra alapozó keleti politikai formákkal szemben az egyéni szabadságra és a többségi elvre épülő nyugati politikai fejlődést preferálja, ám úgy látja, hogy ez a gyakorlatban szükségképpen eltorzul. Ennek oka – mondja, a kortárs kultúrkritikának a tömegember és a tömegtársadalom természetére vonatkozó téziséhez folyamodva –, hogy a modern élet versenyében szükségképpen nem a nemes, hanem a nemtelen és a silány kerekedik fölül.¹¹⁴ A valódi – a magyar nemzeti szellemmel kompatibilis – demokráciának olyan politikai berendezkedésnek kell lennie, amely szakít a modernitás lefelé nivelláló trendjével; ennek a demokráciának nem az arisztokráciát kell a démosz szintjére süllyeszteni, hanem a démoszt kell arisztokráciává nevelnie.¹¹⁵

III. 6. Németh László nemzetkarakterológiája és Szekfű Gyula koncepciójára vonatkozó kritikája

Németh László nemzetkarakterológiai nézeteit egy erőteljesen irodalomtörténeti megalapozottságú kultúr- és történetfilozófiai kontextusba illesztve fejtette ki.

113 „Mert minden gyűlölet, minden elkeseredés két nemzet ellen viharzik a Mohács után következő évszázad minden magyarjában; a német és a török ez a két nemzet. [...] A töröktől természetesen mélyebb ellentét választja el a magyart, mint a pusztán nemzeti – az egész kultúra, életforma, középpontjában a vallással –, de a németet talán még gyűlöltebb teszi az, hogy keresztény létére ellensége a magyarnak, s létére tör. [...] Ebben az annyiszor felemlegetett »két pogány közt egy hazáért« állapotnak a tüzeben és pörölycsapásai alatt fejeződik be a nemzeti közösség reálisának [sic!] kialakulása.” Joó Tibor, *A magyar nemzeteszmé*. (Univerzum reprint) Szeged, 1990, 92–93.

114 „A liberalizmus nemes optimizmusába egy számítási hiba csúszott be. Alaptétele az volt, hogy a versenyben a legkülönb, legnemesebb, legelőkelőbb formák jutnak győzelemre, s hogy ez a verseny automatikusan kirekeszti a selejttest, erkölcstelent és tehetségtelet. Ez a számítás azonban nem vált be. Ma már a természettudomány is tudja s a szociológia is tapasztalja, hogy a verseny, az egyenlő feltételek biztosítása éppen a silányabb alantasabb organizmusok diadalát készíti el[ő] [...] a szabad verseny nem kedvez az értékeesebb minőségnek, hanem éppen ellenkezőleg a silányabb tömegek helyzetét javítja. A silány igénytelenebb, nagyobb számú és morálisan kevésbé finnyás, tehát a küzdelem feltétlenül egyenlőtlen.” Joó Tibor, *A szabadság-eszmé a történelemben*. In: Joó, *Történelemfilozófia*, 152.

115 Ez a megoldás rímel a magyarság keleti-harcos-arisztokratikus karakterének közkedvelt karakterológiai toposzára. Az arisztokraták nemzete ilyenformán a jellegzetesen magyar és az európai értékek szintézisét jelentené: „Abban, hogy a cél a nép egészének felemelése a nemzet körébe, senkinek sem lehet kételkedni[e], de abban sem, hogy a nemzeti szellemnek, a nemzeti ideálnak egyre felfele, a legmagasabb normáig kell emelkednie. A valódi demokrácia a démosz arisztokratizálódását jelenti. A népi etnikumot és kultúráját is drága kincsünknek kell tartanunk, de megőrzése nem járhat együtt európaiságunk, humanista univerzalizmusunk csorbulásával, mert minden szellemi törekvés, egyáltalában a szellem, s így a nemzeti szellem célja is ennek kiteljesítése.” Joó, *A magyar nemzeti szellem*, 196.

A nemzetkarakterológia számára is alkalom volt arra, hogy ennek historizáló keretében – az esszé műfaja által meghatározott formában – körvonalazza a jó politikai berendezkedésre vonatkozó elgondolását; a minőségszocializmus és a kert-Magyarország utópiája nemzetkarakterológiai megfontolásokból nőtt ki. Németh ebbéli nézetei azonban az idők folyamán jelentős változáson mentek át. Míg először maga is egy sajátos – az antik görögre emlékeztető¹¹⁶ – magyar karaktert próbált meg körvonalazni,¹¹⁷ a következő évtized vége felé egyre inkább kelet-európai sajátosságról beszélt, amelynek a magyar csupán egyik eleme vagy színe. A magyar történelem kelet-európai beágyazottságát kiemelő – nagymértékben Szabó Dezső elgondolását folytató – koncepciója nem kis szerepet játszott abban, hogy vitába keveredett azzal a Szekfű Gyulával,¹¹⁸ akit egyébként nagy történésznek tartott, s aki iránt kezdetben határozott tisztelettel viseltetett, ám utóbb – ismét csak Szabó Dezsőhöz hasonlóan – messzemenően elutasította a Szekfű-féle történetpolitikai konstrukciót. Ez ugyanis nézete szerint a Habsburg-orientáció és 1867, valamint az ebből kinövő politikai koncepció alátámasztását szolgálja: jöllehet Szekfű azt állítja, hogy meghaladta a labanc–kuruc dichotómiát, történelemábrázolása és az abból levont politikai koncepció egyértelműen a labanc tradíció vonalába illeszkedik. Ez az attitűd Németh szerint konstans eleme az egyébként az idő folyamán változásokon átmenő oeuvre-nek: Szekfű mindent egybevéve, a *Három nemzedék*hez 1934-ben hozzáírt, s a neobarokkot kritizáló ötödik könyv ellenére – történetírói munkássága és a *Magyar Szemlé*ben kibontakozó szerkesztői működése egyaránt ezt bizonyítja – továbbra is a „Habsburg-rom” fenntartója és igazolója, politikai koncepciója pedig egyszerű kozmetikázás, a „Habsburg-hű papok keresztényszocializmusa.”¹¹⁹

116 Egy – az európai válságra utaló – nemzetkarakterológiai gondolatmenet keretében az antik görögség jelenik meg nála a kultúrateremtő nép prototípusaként: „Kissé komikus az én elégedetlenségem Európa népeivel. De meggyőződése, hogy ennek az elégedetlenségnek Európa szervi elégtelensége az oka. A latin szellemben ott csillog az érzékelés öröme, az élet világossága, de nem elég komoly ahhoz, hogy Európa ügyét magára vegye. A német elég komoly és vallásos, de tökéletlen az alakító ereje és érzékisége. A szláv vallásos, a maga módján érzéki is, de alaktalan imbolygó nedveiből kristályok nem képződnek. Vallás, érzékiség és alakítóerő a görögökben volt együtt utójára – azóta talán a középkori, dómépítő franciákban s az újkor folyamán egyszer-egyszer az angolokban.” Németh László, Sanremói napló. In: Uő, *A minőség forradalma. Kisebbségben*. II. Budapest, 1992, 698.

117 „A magyarság [...] nem amorf, mint az orosz, nem ködös, mint a német, hanem lírája tanulsága szerint is, szellemében kikristályosodásra hajlamos. Alvadt vére Ázsia mélyeire emlékezik, de forma-alkotó ereje a nagy déli kultúrnépeké. Hiányzik alóla a civilizáció szigetelése, de épp ezért szabadabban érintkezik benne a mély és a magas: az ösztönélet gyökerei s a kifejezés virágai közt nagyobb a távolság, de rövidebb nála az út – ugyanaz a »közvetlen út« ez, amelyet én a görögök nagyságának, vagy ha úgy tetszik, zsenialitásának érzek.” Németh László, Levél Kerényi Károlyhoz. In: Uő, *Kiadatlan tanulmányok*. Budapest, 1968, I. 361.

118 Németh Szekfű-képét illetően lásd Monostori Imre, *Szekfű Gyula a változó időkben. Életmű – fogadtatás – utókor 1913–2016*. Pécs, 2017, 286–293.

119 „A hitbizományok csendes rábeszélése egy kis földbérletre, a hit- és államhű nemzetiségek továbbédesgetése a magyar államba, szocializmus helyett Habsburg-hű papok keresztényszocializmusa: íme, Wolf Ernst Magyarországa három nemzedék haláltáncában igazolva.” Németh László, Szekfű Gyula (1940). In: Uő, *A minőség forradalma. Kisebbségben*, II. 972–973.

Szekfű nem a történelmi tényekből alkotja meg a maga képét a vizsgált történelmi korszakról, hanem fordítva jár el: a prekoncepcióhoz keresi meg az azt igazoló tényeket. „Líra: történelemben kifejtve.”¹²⁰ Németh szerint ez három téma tárgyalása során szembeszökő: Erdély megítélése, a török hódítás mérlege,¹²¹ illetve a tizennyolcadik századi magyar barokk Habsburg-szimpátiákkal megterhelt bemutatása. Az Erdély-problematika azért fontos Németh számára, mert az erdélyi fejedelemség nála a magyar nemzetkarakter ősi, életerős színének – a nemzeti regeneráció múltból kibányászandó potenciális erőforrásának – volt a hordozója, egyben pedig a korabeli magyar elit államalkotó képességeinek és a politika művészetében szerzett jártasságának bizonyítéka. Ami a török uralom mérlegét illeti, Németh más, a korszakkal foglalkozó történészekre – mindenekelőtt Takáts Sándorra – hivatkozva úgy látja, hogy Szekfű – ismét csak Habsburg-elfogultságaira visszavezethetően – mértéktelenül eltúlozza a török uralom negatív következményeit.¹²²

Németh a *Három nemzedék* hanyatlástörténeti koncepcióját elutasítva arra a következtetésre jut, hogy Mohács és Trianon önmagában véve nem igazolja a hanyatlástörténeti sémákra alapozott történetfilozófiát: a kelet-európai történelem hasonló jellegű politikai katasztrófái bizonyítják, hogy ezek után is lehetséges kulturális megújulásra alapozott nemzeti regeneráció.¹²³ Németh 1940-ben

120 Németh, Szekfű Gyula, 978.

121 A török hódítás és a török uralom történeti mérlegének tekintetében az akkori és azóta született történeti szakirodalomban is eltérnek a vélemények arról, hogy vajon Szekfű valóban eltúlozta-e a török okozta károkat. Néhány témába vágó régibb és újabb munka – természetesen a teljesség igénye nélkül: Káldy-Nagy Gyula, *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. Budapest, 1970; Szakály Ferenc, *Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege. Valóság* 31:3 (1988) 39–51; Uő, *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában*. Budapest, 1994; Dávid Géza, *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Budapest, 2005; Óze Sándor, Szekfű Gyula török koros munkássága. In: Paksa Rudolf (szerk.), *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Budapest, 2007, 91–126; Fodor Pál, A törökök magyar szemmel. *Magyar Tudomány* 172:4 (2011) 400–407; Uő, Hollók évadja. Gondolatok a mohácsi csatáról és következményeiről. In: Farkas-Szebelédi-Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell...”*, 7–17.

122 „Nem vagyok sem labanc, sem kuruc; a törököt éppolyan keserves kényszernek tekintem rajtunk, akár a Habsburgot. [...] Az, hogy melyik kártevő mennyit rágott, engem egy szempontból érdekel: történetet ír-e Szekfű, vagy történetbe burkolt propagandát. [...] A török uralom egyoldalú kereszténypolemikus ábrázolása ma már éppoly elavult, mint a Habsburg-államelv kuruc ördögítése. A török kemény, biztos érzékű racionalisztikus államszervező volt; háborúi pusztítottak (nem jobban, mint a harmincéves háború); de uralma konzervált; legföllebb [sic!] a hanyatlás korában kezdte, mint minden hanyatló uralom, maga alatt vágni a fát. [...] A viszonyok akkor romlanak meg, amikor az állást pénzen kezdik adni s a keresztényen behajtható adó a hatalom forrása lesz.” Németh, Szekfű Gyula, 982–983.

123 „A Mohácsok és Trianonok története szerencsére nem olyan logikus, hogy nemzedék hanyatlik nemzedék után, s végül elbuknak, mert megérdemelték. Lengyelországot akkor osztották föl, amikor megújodott. A magyarság is csak gazdaságban és politikában jutott el oda, ahová a kiegyezés elindította. Azon a szűk területen, ahol a jelentkezésre kráter maradt, a százados fejlődésből kizárt »mélymagyarság« bámulatos erővel lökte föl életigényét és tiltakozását. A Három nemzedék Szekfűje az irányválasztás óráiban erről nem akart tudni.” Németh, Szekfű Gyula, 971–972.

egy kismonográfia terjedelmű – élelméjű kritikát és a nyilvánvaló személyes elfogultságot sajátos módon vegyítő – esszében tekinti át Szekfű életpályáját. Ebben a Mohács-problematika a Kelet-Európára vonatkozó teória részeként merül föl. A térség népei számára az elsődleges veszélyt mindenkor a német hegemonia jelentette – a középkori lengyel, cseh és magyar államok virágkora a Német-római Birodalom gyengélkedésével, míg történelmi mélypontjaik a német dominanciájú Habsburg Birodalom keleti terjeszkedésével estek egybe. Kétségtelen történelmi tény persze, hogy a mohácsi csata meghúzta a lélekharangot az egységes középkori magyar állam fölött, ám Németh – Toynbee kihívás-válasz teóriájára emlékeztető módon – a török hódítást nem kizárólag sorscsapásként, hanem olyan lehetőségként, történelmi kihívásként értelmezi, amely új utakat is megnyitott a három politikai keretbe került magyarság számára.¹²⁴ Ez a – németet kikerülő – kelet-európai, az olasz kultúra által inspirált, lengyel-szlovák-magyar-román-horvát kultúrkörbe való betagozódás. Ebből az elgondolásból fakad a keleti Golf-áram koncepciója,¹²⁵ amely aztán összekapcsolódik a kert-Magyarország, a minőségszocializmus és egy alternatív modernitás harmadikutas utópiájával.¹²⁶

124 Ezeket Németh azoknak a kérdéseknek a kapcsán fejt ki, amelyeket Szekfűnek szerinte fel kellett volna tennie a magyar tizenhatodik századot feldolgozó történeti szintézisében: „...Milyen volt az a kelet-európai (lengyel-oláh-kozák) kultúrkör, amelybe a török ék szorította az erdélyi magyarságot? Mennyire rokonította az alföldi magyarságot a török hódoltság más népeihez a közös iskola? Hogy osztozott a nyugati magyarság lelken az olasz, német és délszláv hatás? Mennyivel gazdagította a magyar jelleget (mert gazdagította) a háromfelé szakadás? Hogy fordult a germánok figyelme Olaszországról keletre? Milyen szerepe van a keletre fordulásban a Habsburg-háznak? Bele tudott-e nőni a Habsburg keleti politika a középkori magyar királyok és a Hunyadiak keleti örökségébe? Hogy változtatta meg a kelet-európai népek egymásba kapcsolt életét a Habsburg-szigetelés? Hogy viszonylik a magyar megújulás a német és más keleti megújulásokhoz? Mennyiben egyezik meg vagy tér el a magyar jobbágyság sorsa más kelet-európai jobbágyokétól? Ehhez hasonló kérdések százai emelhetnék ki a kuruc-labanc kátyúból a magyar történelmet.” Németh, Szekfű Gyula, 975.

125 „Körülbelül hét-nyolc éve, hogy a mi nyugatias magyar műveltségünk egyoldalúságát észrevettem. Ennek az egyoldalúságnak történelmi gyökere van. Buda visszafoglalása s Magyarország állítólagos »felszabadulása« után teljesen megsemmisültek azok a régi olasz-délszláv-magyar-lengyel, sőt cseh és román kapcsolatok, melyek mint egy keleti Golf-áram melegítették a kelet-európai kis népek életét. A szlávok közt a szláv eszme és nyelvrokonság később új keleti kapcsolatokat létesített a régiak helyett; mi azonban végképp nyugatra szorultunk, többnyire Németországra, vagy ha ellenzékiek voltunk (s az írók azok voltak) Párizsra, Angliára. Nyugati műveltségünk egyoldalúsága elébb a Habsburg-hódoltságnak volt természetes következménye, később annak a szerepnek, melyet politikusaink az 1867-i kiegyezésben, a német-osztrák Közép-Európa oldalán elvállaltak. A szomszéd népek műveltsége iránti új érdeklődés ezért jelenik meg évnvi pontosan azzal az új (akkor még csak írói) belátással együtt, hogy kelet-európai kis nép vagyunk, és sorsunk kitéphetetlen a Németország és Oroszország köz ékelt kis népek sorsából.” Németh László, Híd a Drávan (1940). In: Uő, *A minőség forradalma. Kisebbségben*, II. 1264–1265.

126 Ennek kifejtése: Németh László, Kapások (1935) In: Uő, *A minőség forradalma. Kisebbségben*, II. 805–840.

III. 7. *Bibó István, avagy kifelé a nemzetkarakterológiából:
Mohács mint a zsákutcs magyar történelem dátuma*

Bibó István keresztény középosztálybeli szocializációja folytán fiatalon természetesen még maga is osztotta a korabeli nemzetkarakterológiai szemléletmódot.¹²⁷ Ezt tanúsítja egy – az életműben később kulcsszerepet kapó egyensúlyfogalmat már használó – fiatalkori zsengéje, az 1928-ban írott, „Ne bántsd a magyart” jellegével beadott önképzőköri dolgozat. A 17 éves szerző a díszesen elkészített címlapon – nyilvánvalóan a Trianon–Mohács párhuzam motívumától inspirálva – a történelmi emlékezet fontosságát hangsúlyozza.¹²⁸ Megjelenik itt a magyar politikai fölény és ítélőképesség közhelyszerű nemzetkarakterológiai toposza,¹²⁹ másfelől – a már érett politikai gondolkodóként írott későbbi műveihez

127 Ebben alighanem apja, id. Bibó István is befolyásolhatta, akinek 1929-ben jelent meg egy, Németh Lászlóval polemizáló nemzetkarakterológiai írása: id. Bibó István, *Földrajzi szempontok a magyar lélek mai megítélésében* (1930). Ez Németh László *Erdély lelke a legújabb szépirodalomban* (1926) című írásával vitakozott. Id. Bibó István munkásságára vonatkozóan lásd: Péntes Ferenc, Idősebb Bibó István filozófiai és néplélektani munkássága. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.), *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest, 1999, 42–62.

128 „A magyar nemzet történetét lapozva a jelen szomorúságában megfáradt magyart nemzete múltjának nem hatalomról, hódításról, dicsőségről szóló lapjai állítják meg, hanem azokhoz a korszakokhoz tér vissza, amelyekben a magyarságot nagy nemzeti csapások érték s utána szintén újonnan kellett összeszednie területének, alkotmányának szétszórt köveit, hogy azokból építse újjá a magyar egység, a magyar alkotmányosság, a magyar művelődés porig rombolt épületét. Ez a visszatérés nem merengés a múlton, ez a visszatérés hitet adó, reményt fakasztó, bizalmat, bátorságot ébresztő erősödés, amely a múlton keresztül a jövőre nézve nyújt biztatást.” Bibó István, *A török hódoltság művelődési viszonyai. Önképzőköri történelmi pályázat*. Szegedi városi kegyesrendi gimnázium. Jelige: »Ne bántsd a magyart!« A török hódoltság művelődési viszonyai. MTA Könyvtárának Kézirattára, Ms 5111/1.

129 „Ha a magyar jobbgátság magatartását összehasonlítjuk a töröktől leigázott népekével, akkor azt látjuk, hogy a magyar paraszt a török hódoltság idején hazaszeretete mellett értelmi fölényének és politikai ítélőképességének is fényes jelét adta.” Bibó, *A török hódoltság művelődési viszonyai*, MTAKK Ms 5111/1, 41. Az írás végén, a konklúzióban a Habsburgok magyarok iránti bizalmatlanságát az osztrák karakter sajátosságaira vezeti vissza. Ugyanakkor a későbbi bajok fő okaként a török hódítás jelenik meg: „A Habsburg-házzal való rossz viszonyunk, a Habsburg monarchiában elfoglalt alárendelt helyzetünk és külföldre tolódott politikai központunk szintén a török hódoltság által adott helyzetben találja magyarázatát. A török veszedelem sietette a Habsburgok trónra jutását Magyarországon, a török hódítás viszont lehetlenné tette, hogy a Habsburg monarchia Magyarországra helyezze súlypontját és valóságos keleti nagyhatalommá fejlődhesen. Így került a Habsburg-birodalom székhelye Bécsbe s így jutott túlsúlyra benne az osztrák-német szellem, amely az egész monarchia kormányzatára és politikájára oly bénítólag hatott s okozója lett annak, hogy a Habsburg-ház örökös bizalmatlanságban élt birodalmának legerősebb nemzetével: a magyarral. A török hódítás és a belőle következő Habsburg politika akadályozta meg a nemzetiségek beolvadását s okozta azt, hogy a dunai monarchia – nemzeti államok szövetsége helyett – egymással örökös ellenséges nemzetek és nemzetiségek konglomerátuma lett. Végso eredetükben tehát a török hódításra vezethetők vissza nemcsak Magyarország, hanem egész Kelet-Európa [sic!] legsúlyosabb problémái és mai vigasztalan helyzete.” Bibó, *A török hódoltság művelődési viszonyai*, MTAKK Ms 5111/1, 82.

hasonlóan¹³⁰ – a Habsburg-dinasztia magyar trónra kerülése azért tűnik föl károsnak, mert emiatt az ország politikai súlypontja külföldre került. Gondolkodásának pretudományos mélyrétegéhez tartozó, a református-függetlenségi családi tradícióból származó motívum ez. Az önképzőköri dolgozatban – amelynek elkészítéséhez többek között Szilágyi Sándor és Acsády Ignác munkáit, illetve a Hóman–Szekfű-féle *Magyar történet* negyedik, a tizenhatodik századot tárgyaló kötetét használta – Mohács legnagyobb, hosszú távú negatív történelmi következménye a Habsburgok magyar királysága; nem önmagában a csatavesztés volt végzetes, hanem II. Lajos király halála, amely ehhez megnyitotta az utat.¹³¹

Bibó István politikai gondolkodóként – jogfilozófiai korszakának az 1930-as közepén történő lezárulása után – a háború előtti években és a háború alatt írott munkáiban jelent meg. Az *európai egyensúlyról és békéről* című nagy opusában (1943–1944) a németországi nemzetiszocialista fordulat történeti-kulturális okainak elemzéséből kiindulva a Szabó Dezső és Németh László által preferált közép-kelet-európai kontextusra összpontosítva dolgozta ki a politikai hisztéria elméletét – számos ponton megelőlegezve a vereség kultúrájának Schivelbusch-féle, jóval későbbi koncepcióját. Kéziratának a kelet-európai régió – ami az ő értelmezésében a német és orosz nagyhatalmak közötti térséget jelenti – történetét normatív politikai megközelítés szempontjai alapján feldolgozó része a háború után, 1946-ban *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* címen jelent meg.

Politikai gondolkodásának centrumában a politikai hisztéria koncepciója áll,¹³² amelynek kiindulópontjai az illető politikai közösséget – a nemzet Bibónál per definitionem politikai közösség – ért traumák, megrázkódtatások, amelyek eltorzítják ennek az embercsoportnak kollektív pszichológiai attitűdjét és deformálják politikai kultúráját.¹³³ Bibó koncepciójában – ismét csak Schivelbuschhoz hason-

130 Politikai gondolkodásának egészére vonatkozóan lásd: Kovács Gábor, *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig*. Bibó István, *a politikai gondolkodó*. Budapest, 2004.

131 „Nem maga a csatavesztés volt végzetes Magyarországra, hanem II. Lajos király halála, mert ezzel Magyarországnak új elhelyezkedést kellett keresnie az európai államrendben, s mint látni fogjuk, a lehetőségek bármelyike magában rejtette Magyarország jövőendő sorsát: a három részre szakadást. [...] De nem menthette meg Magyarországot az osztrák–cseh unió sem. A Habsburg-ház ugyanis – amely ezeknek az országoknak a trónjára került – ekkor már nem kelet-európai uralkodóház volt, mint Albert idejében, hanem teljességgel a nyugat-európai politikába bonyolódott bele s Ferdinánd igen hamar, már 1527-ben arra a meggyőződésre jutott, hogy Magyarországból csak annyira van feltétlenül szüksége, amennyi az örökös tartományok megvédésére feltétlenül elég. Ebben a gondolatban benne rejtőzik Magyarország egész jövőendő sorsa.” Bibó, *A török hódoltság művelődési viszonyai*, MTAKK Ms 5111/1, 7, 14.

132 Balog Iván, *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában: Bibó István faszizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Budapest, 2004.

133 „A politikai hisztéria kiindulópontja mindig a közösségnek valamiféle megrázkódtató történelmi tapasztalata, éspedig nem akármiféle megrázkódtatás, hanem olyan, melyről a közösség tagjai úgy érzik, hogy annak elviselése és a belőlük származó problémák megoldása a közösség erejét meghaladja. Az olyan közösség, mely a maga erőivel, legyenek azok nagyok vagy csekélyek, jól és biztonsággal tud élni, éppen úgy, mint az egészséges egyén, a katasztrófákból megerősödve kerül ki, mert realista módon megkeresi az őt ért baj okait, levonja annak tanulságait, elviseli azt, amit elemi csapásnak ismer fel. [...] Az egyensúlyozott közösség tehát, még ha igen heves és lázas jellegű reakciókat mutat is, végül megoldja a problémáját, azaz nem esik

lóan – analóg módon felhasználja a freudista individuálszociológia bizonyos fogalmait.¹³⁴ A politikai hisztéria készítése alapján cselekvő nemzet előbb-utóbb zsákutcába kerül. Trianon a bibói koncepcióban olyan trauma, amelyből egyrészt levezeti a két világháború közötti évtizedek általa mélyen patológikusnak ítélt politikai életének sajátosságait, másrészt ebből kiindulva vázolja fel – egy közösségi-politikai terápia segítségével megvalósítható – a helyes és kívánatos politikai berendezkedés normatív modelljét. Gondolkodását sajátos dichotómia jellemzi. Egyfelől radikálisan szakít a két világháború közötti esszencialista nemzetkarakterológiai diskurzussal¹³⁵ – némely értelmezője szerint végérvényesen dekonstruálva azt –, másfelől mindvégig számos elemét megtartja a Szabó Dezső- és Németh László-féle referenciális keretnek.¹³⁶ Elutasítja az etnicista nemzetfogalmat, ám ő is Kelet-Európában gondolkodik, s 1867 nála is olyan végzetes dátum, amelytől egyenes út vezetett az első világháború utáni összeomlásig.

Mohács nála is meghatározó dátum, fordulópont a magyar történelemben, de ezt az általa elvetett nemzetkarakterológiai diskurzustól függetlenül értel-

hisztériába, mert hiszen a hisztéria éppen a probléma elől való kitérést jelenti.” Bibó István, *Az európai egyensúlyról és békéről*. In: *Bibó István összegyűjtött írásai*. 1. *Az európai társadalomfejlődés értelme*. Budapest, 2016, 553.

- 134 Erős Ferenc erről így ír: „Kézenfekvő itt az analógia bizonyos freudi fogalmakkal, így például az ismétlési kényszer fogalmával. Az ismétlési kényszer élményfeldolgozás nélkül rögzíti a tüneteket, és újra előidézheti, reprodukálhatja a traumát. [...] *Az európai egyensúlyról és békéről* szóló Bibó-tanulmányban szereplő leírás a történelmi traumák következményeiről [...] nagyon hasonlít arra, amit a későbbi, Freud utáni pszichoanalitikusok tárgykapcsolati zavarnak neveznek: a sérült egyén – és a sérült közösség – képtelenné válik arra, hogy adekvát kapcsolatokat, viszonyrendszereket alakítson ki környezetével.” Erős Ferenc, *Bibó társadalomlélektani előfeltevéseiről*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.), *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs, 1993, 252–253.
- 135 „...az a jellegzetesség, amely végül kifelé egy ember, egy közösség alkataként mutatkozik [...] egészséges állapotban nem valami mozdulatlan, hanem mozgásban, fejlődésben lévő dolog. Így az alkat épsége sem meghatározott adottságok őrzéséből, hanem elsősorban a reagálóképesség épségéből áll. [...] Ha egy egyén vagy közösség meghasonlik önmagával, elveszti önmagát, ez nem úgy történik, hogy valamelyik napon valahol elveszti azt a kiskátét, amelybe be van írva, hogy neki milyennek kell lennie. Hanem úgy, hogy valamilyen okból, valamilyen megrázkódtatás, valamilyen meggyávulás, valamilyen megzavarodás folytán elveszti az ép reagálóképességét, elveszti azt a képességét, hogy a valóságos helyzetet felmérje, ennek alapján a szükséges vagy lehetséges tennivalókat felismerje, s azokba bele is vágjon. A magyar alkat megzavarodásának összes lényeges tünetei elsősorban az ilyen értelemben vett reagálóképesség zavarait mutatják. Alkatnak és reagálóképességnek nem az a viszonya tehát, hogy alkatunk örök tulajdonságainak elemzésével jutunk el a helyes cselekvés irányelveihez, hanem pontosan fordítva, az ép reagálóképesség aktív alkotó működése során formálódik ki az ép alkat.” Bibó István, *Eltorzult magyar alkat, zsákutcas magyar történelem (1948)*. In: *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat*. 7. Budapest, 2012, 170–171. A témához lásd még: Dénes Iván Zoltán, *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest, 1999.
- 136 Itt mindenekelőtt a magyar történelem kelet-közép-európai beágyazottságáról van szó: Bibó az etnicista nemzetfogalmat – lett légyen szó annak eredeti, Szabó Dezső-féle változatáról, vagy az ahhoz a *Kisebbségben* megírásának idején történt időszakos Németh László-féle visszahajlásról – következetesen elutasította. Erre vonatkozóan lásd: Kovács Gábor, *A népiek és Kelet-Közép-Európa: Szabó Dezső, Németh László, Bibó István*. In: Mester Béla (szerk.), *Régiók, határok, identitások: (Kelet-) Közép-Európa a (magyar) filozófiatörténetben*. Budapest, 2016, 83–102.

mezi: hibásnak tartja a történelmi bukásokhoz vezető – az esszencialista nemzetkarakterológia visszatérő toposzaként felbukkanó – nemzetjellemteni hibák teóriáját. Mohács – miután a második világháborút követően az eredendően szociálpszichológiai ihletésű bibói gondolkodás a Hajnal István munkássága által inspirált társadalomtörténeti megközelítéssel egészül ki¹³⁷ – a magyar társadalom zsákutcás fejlődési pályájának meghatározó állomásaként jelenik meg; ennek a pályának az a lényege, hogy elfordul a szabadság kis köreire alapozódó társadalomfejlődési modelltől.¹³⁸ Ez egy hosszabb időszakban kibontakozó fejlődési pályaként jelenik meg a bibói teóriában: kezdete a tizenötödik századba nyúlik vissza, Mohács fordulópont a történetben, ám ennek a pályáivnek a döntő eseménye az, hogy a Habsburgok megszerzik a magyar koronát.¹³⁹ Bibó

137 Bibót kétségkívül Hajnal inspirációjára kezdte érdekelni a társadalmi struktúrák története. A mentalitástörténeti és társadalomtörténeti szemléletmód együttes alkalmazása az 1945–1948 közötti írásaiban figyelhető meg.

138 Szűcs Jenő Európa régióiról szóló híres esszéjének inspiráló előzményei között – a szerző által deklarált módon – ott van a hajnali-bibói gondolatmenet. Szűcs Jenő, Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Bibó-émlékkönyv*. I. Budapest–Bern, 1991, 161–218. Ugyanakkor Kemény István arra mutatott rá, hogy Szűcs Jenő átértelmezi Bibót: „A legmeglepőbb számomra azonban az volt Szűcs tanulmányát olvasva, hogy két részre oszlott: az egyik rész szólt a középkorról és a másik arról, ami utána következett. Az első, középkori részben a Hajnal–Bibó szellemű ember szövegét olvastam, akinek számára van abszolút mérce: az egyéni szabadság elért foka. A történelemben természetesen vannak visszaesések és esetleg előrelépések, de ez a mérce. A XVI. századtól kezdve ez a mérce el van felejtve e tanulmányban, a mérce ettől kezdve a nemzet külpolitikai sikere. Vagyis Szűcs tanulmányának második részében a hajnali történelemszemléletről áttért Szeffkú Gyula történelemszemléletére...” Kemény István, *Magyarság és Európa*. In: Dénes (szerk.), *A hatalom humanizálása*, 144–145.

139 „A katasztrófa Mátyás halálával s a nagybirtokos főnemesség végleges nyeregbe kerülésével kezdődik, a Dózsa-forradalommal fokozódik, és a mohácsi vészsel s az ebből kinőtt Habsburg-királysággal pecsételődik meg. [...] A Dózsa-forradalom leverése két okból vált következményeiben végzetessé. Az egyik ok az, hogy összeesett és Werbőczy személyén és művén keresztül összekapcsolódott a köznemesség politikai öntudatra ébredésével. [...] Ekkor szilárdult meg az a négyszáz esztendeig szétszakíthatatlannak bizonyult érdekkapcsolat, amely a nagyszámú köznemességnek a kis szabadságát nem a polgárok és parasztok kis szabadságaival együttesen akarta biztosítani, ahogyan az Mátyás politikájának a folytatásából következett volna, hanem a földesurak nagy szabadságaival való azonosulásban. A másik ok, ami miatt a Dózsa-forradalom leverése végzetes fordulóvá vált, az, hogy a mohácsi vész és a Habsburg-királyság következett utána. Valószínűnek kell tartanunk, hogy Magyarországot a rideg, uniformizált elnyomáson alapuló kelet-európai úr–jobbágy világba végleg ez a fordulat taszította bele: nem annyira a mohácsi csatavesztés maga, hanem az a tény, hogy annak következtében a magyar központi hatalom súlypontja a Habsburgoknak a magyar trónra való emelésével külföldre Bécsbe került. [...] Bármilyen furcsán hangzik azt állítani, hogy a magyar társadalmi fejlődést az a tény lökte visszavonhatatlanul a rideg alávetésen alapuló kelet-európai társadalmi fejlődés útjára, hogy egy nyugat-európai dinasztia, méghozzá komoly nyugat-európai tradíciókkal bíró dinasztia tett meg uralkodójának, mégis ez volt a helyzet, és egész természetes, hogy ez volt. A Habsburg-uralom egész ideje alatt a Habsburg uralkodók Magyarországot kívülről kormányozták. Hogy ebben mennyi része volt mély, alkati idegenségüknek, német voltuknak s mennyi a török előretörésnek és az európai politika összefüggéseinek, az ebben a vonatkozásban különösebben nem is érdekes.” Bibó István, *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme (1947)*. In: *Bibó István munkái. Centenárium sorozat*, 7. 268–270.

e tekintetben kétségkívül a népi mozgalom Szabó Dezsőre visszavezethető hagyományának örököse marad.

IV. ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányunk elsősorban nem arra a történetírás és a történettudomány történetén belüli kérdésre összpontosított, hogy miképpen tárgyalták, tárgyalják ezeken a diszciplínákon belül a mohácsi csatának és előzményeinek, következményeinek a történetét. Vizsgálódásunk azonban természetesen nem lehetett *teljesen* független a történetírás és a történettudomány történetétől, különösen azokon a pontokon, ahol – nem csupán a kora újkorban – a történetírók közvetlen erkölcsi tanulságot kívántak levonni a historiából, illetve ahol – mind a tizenkilencedik, mind a huszadik században – történettudósok megnyilatkozásai közvetlenül részévé váltak a nemzeti identitásról szóló diskurzusnak. A történettudomány által Mohácsról feltárt történeti tények csak annyiban kerültek szóba, hogy a tárgyalt időszakokban a kortársak milyen forrásokat érthettek el. A tanulmány középponti kérdése az volt, hogy *Mohács*, illetve a *Mohács-toposz* tágabb kontextusa hogyan jelent meg a magyar politikai közösségről szóló elméleti gondolkodásban a modern értelemben vett nemzet reformkori megalkotásával kezdődő és a két világháború közötti idősakkal záródó időszakban. Természetesen ezeket a korszakhatárokat nem lehet, de nem is szükséges elvágólagosan érvényesíteni, így az eszmetörténeti vizsgálat kezdetén ki kellett térnünk a kulturális emlékezetnek azokra az áthagyományozott elemeire, amelyet a reformkori szerzők továbbgondolhattak, a végén pedig érintenünk kellett a huszadik századi magyar politikai gondolkodás legjelentősebb alakjának, Bibó Istvánnak 1945 után keletkezett, a tárgyba vágó írásait is: Bibó ugyanis ezekben a két világháború közötti diskurzusra reagált. A hatvanas években újonnan kibontakozó Mohács-vitának és következményeinek a tárgyalása azonban már túlnyúlt vizsgálódásunk keretein.

MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

Jelen kötet nem az első – és nem is az utolsó – a mohácsi csatával foglalkozó művek sorában. A múlt korszakos kiadványainak felsorolása nélkül is érdemes megemlíteni a jelentősebb évfordulók alkalmával (1926, 1976, 1986, 2016) készült köteteket, amelyek alapjául szolgálhatnak minden jelenkori kutatásnak (ezekre a kötetben szereplő tanulmányok szerzői is rengeteget hivatkoznak). Mindegyikben alapvető fontosságú tanulmányok, forrásközlések kaptak helyet. A mostani gyűjtemény tizenhat tanulmánya követi ezt a hagyományt, számot vet az eddigi eredményekkel, egyben új távlatokat nyújt a további kutatásoknak. Talán ez az első olyan alkalom, amikor az eddigi eredményekre is támaszkodva komplex módon lehetett hozzájárulni az egész Mohács-problematikához. A felkért szerzők eredményeinek legnagyobb újdonsága, hogy a konkrét történelmi eseménysorozatot – az 1526. évi hadjárat előzményei, a csata lefolyása és közvetlen következményei – egyben tárgyalja a csata emlékezeté-

nek kialakulásával, formálódásával, különböző mutációival, ezzel bemutatva a Mohácsról ma ismert történelmi narratíva teljes ívét.

Ára: 4290 Ft

9 789634 161837